

БІБЛІОТЕКА „СВОВОДИ“.

ВИДАВЕЦЬ Д-Р КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ.
РЕДАКТОР Д-Р СТЕПАН БАРАН.

Ч. 1.

**КОРОТКИЙ ОГЛЯД
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЇ.**

НАПИСАВ
ДЕНІС КОРЕНЕЦЬ.

ЦІНА 50 СОТ.

ВІДЕЛЬ 1915.
НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „СВОВОДИ“.
З ДРУГАРНІ Н. І. ВЕРНАЯ.

„СВОБОДА“

політична, просвітна і
господарська часопись
для українського народу.

Виходить що тижня в п'ятницю.

— Передплата на —

„СВОБОДУ“

виносить річно 6 Кор., піврічно
3 Кор., чвертьрічно 1·50 Кор.

Редактор: д-р Степан Баран.

„Свобода“ є найбільше поши-
renoю українською часописею.

Редакція і адміністрація
„СВОБОДИ“ містить ся

У ЛЬВОВІ, ринок ч. 10.

Кождий съвідомий український селя-
нин, міщанин і робітник повин пред-
плачувати і читати „СВОБОДУ“.

Ширіть всюди „Свободу“.

**ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІ КОЧАН
БІБЛІОТЕКА „СВОБОДИ“.**

Відавець д-р Костя Левицький.
Редактор д-р Степан Баран.

Ч. 1.

**КОРОТКИЙ ОГЛЯД
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЇ.**

Написав
Денис Коренець.

Ціна 50 сот.

Відень 1915.
Накладом видавництва „Свободи“.
З друкарні Н. І. Верная.

Переднє слово.

Воєнна заверуха і хвилеве заняття Галичини російськими військами припинили з початком вересня 1914 р. всі українські видавництва у Львові і взагалі в цілій східній Галичині і Буковині. Московські наїздники віднеслися дуже ворожо до українського народу в Австро-Угорії і його інституцій та товариств не тільки політичних, але просвітніх, наукових і господарських. Розпорядком російського правительства замкнено і опечатано наше славнозвісне і много заслужене товариство „Просвіта“ з всіми його філіями і читальнями в краю, „Українське товариство педагогічне“ з філіями і кружками, „Наукове товариство імені Шевченка“, „Українську видавництву спілку“, не кажучи вже про українські часописи, з яких не виходить ні одна на нашій землі, занятій тепер Москолями. Припинено також українські видавництва приватних людей пр. Галицької накладні Якова Оренштайна в Коломаї і оскільки досі знаємо, за час російської окупації східної Галичини в українській мові

вишов п'ятьки один маленький книжечний календарик на 1915 р. накладом Я. Оренштайна. Замкнено також українську книгарню Наукового товариства імені Шевченка у Львові і українську книгарню в Станиславові — так що з публичного обороту усунено зовсім українське друковане слово. Замкнено всі українські школи в східній Галичині, заказано уживане української мови в публичному житю, запроваджуючи всюди місто нашої мови чужу нам московщину. Українському народови московські наїздники проголосили вічну пам'ять.

Та живого слова не скути в кайдани! Наші передові люди, які виїхали з краю і опинилися часово у Відні, подумали про видаване українських часописій і книжок, яких шекучу потребу відчували наші збігці. Появилися „Діло“, „Свобода“, „Вістник Союза визволення України“, „Віденський календар Просвіти“ на рік 1915, Буковина, Народний Голос в Чернівцях, брошури „Союза визволення України“ Буковинський Православний календар на 1915 р. — але те все не було в силі заспокоїти звичайних потреб ~~австро~~ українських Українців з під сільської стріхи, яких війна судьба загнала в військові шпиталі, або ~~до~~ бараків для збігців і всі вони доказалися ~~видаваня~~ популярних книжочок

що до форми і змісту, як се було в краю в виданях „Просвіти“, „Українського товариства педагогічного“, „Народного комітету“ і інших.

Особливо від хвилі, як з початком лютого с. р. стала виходити „Свобода“, українські жовніри і збігці, розсіяні нині по цілій монархії, зачали домагати ся від видавництва і редакції „Свободи“ видавання українських популярних книжок, передовсім з української історії і українського письменства.

І тому ми рішили розширити наше видавництво ікромі тижневника „Свобода“ будемо видавати в міру засобів „**Бібліотеку Свободи**“, щоби заспокоїти жадобу читання українського слова у наших ранених жовнірів в шпиталях і наших збігців в бараках, розширити їх світогляд — з окрема з нашої історії і з нашого письменства, скріпiti і піддержати їх на дусі і вляти в них надію на красчу будучість українського народу.

Як першу книжочку нашого видавництва випускаємо в сьвіт „Короткий огляд української історії“, друкований досі в „Свободі“, бо знане рідної історії е для нас під сю історичну пору найважнішої важливи. Як дальші випуски вийдуть „Огляд істо-

риї української літератури і культури", „Короткий начерк географії України“ і деякі вибрані твори важливих українських письменників.

Даючи в руки читача нашу першу книжочку, висказуємо бажане, щоби як найскоріше настали ліпші відносини для нашого народу і щоби ми могли перенести наше видавництво на нашу рідну, вільну вже землю.

Відень 16. мая 1915. р.

Д-р Степан Баран.

Українська земля і український народ.

Український народ мешкає в півдневій частині східної Європи на північ від Чорного і Азовського Моря по поліські болота, в області рік Дністра, Дніпра і Дону, від Карпат по Кавказ. Є се простір значно більший як ціла Австро-Угорщина, або котра-небудь з європейських держав, а лише від одної Росії менший. Земля на сьому просторі незвичайно родюча, славний чорнозем, богата в ліси і копалини як нафта, земний віск, сіль, вуголь і залізо.

Землі сі належать тепер до двох держав: в більшій частині до Росії, а в меншій, бо одинадцятій частині усого простору до Австро Угорщини. Є се у Росії губернії: київська, подільська, волинська, херсонська, полтавська, харківська, екатеринославська і чернігівська; крім того в значній частині українськими є губернії: холмська, гродненська, мінська, курська, вороніжська, таврійська, кубанська і бесарабська. Поза сим мешкають Українці-поселенці також в азийській Росії, на Сибірі. В Австро-Угорщині замешкають Українці східну Галичину по долиш-

ний Сян, а в Карпатах аж по Попрад, північно-західну Буковину і північно-східну Угорщину. Разом збитою масою живе Українців 32 міліони, з того 4 міліони 200 тисяч в Австро-Угорщині на просторі 75 тисяч кільометрів квадратових, т. е. майже так за великім як ціла Галичина, а 28 міліонів в Росії на просторі 775 тисяч кільометрів квадратових, т. е. на просторі одинадцять разів більшим. Крім того поселилися Українці в більшім числі в Америці і так: шів міліона в Зеднених Статах північної Америки, чверть міліона в Канаді, а 60 тисяч в південній Америці, в Бразилії і Аргентині. Разом усіх Українців на світі числять до 35 міліонів. Є іх отже значно більше чим в богато самостійних європейських державах всого населення. Український народ належить до слов'янського племені, до якого причисляють ся між іншими і його сусіди Москолі і Поляки.

Велике київське князівство.

Землі, які наш народ замешкує нині в південно-східній Європі, займали вже споконвіку наші прапори. На своїх богатих землях жили вони зразу свободно не маючи нікого над собою. Жили громадами, а в кож-

діл громаді давали лад старші з роду, так, як се дієть ся в родинах, а молодші іх слухали. Пізніше прадіди наші стали устанавлюти собі князів, щоби ім проводили на війні і таких князів було на нашій землі богато. Земля, яка належала до одного князя, звали ся князівством. Князівства були більші і менші, а звали ся від міста пр. новгородське від Новгорода, київське від Києва, перемиське від Переяславля і ін. Най-главнішим і найбогатшим поміж українськими князівствами стало з часом київське князівство. Його головне місто Київ здавна мало велике значінє через те, що лежить над рікою Дніпром, головною водою дорогою України. Київські купці скуповували по цілій Україні товари, як мід, віск, шкіри і везли їх на продаж рікою Дніпром і Чорним Морем до Царгорода, головного міста грецького ціарства, а звідтам привозили на Україну великі богацтва, як золоті і срібні прикраси, дорожі матерії, збрюю, вина і т. і. Ті київські купці, відбуваючи далеку і небезпечну дорогу, часто мусіли в дорозі боронити свого житя і майна перед нападами ворожих диких племен, які кочували на стежах. Через те стали вони відважні, сильні і дуже хоробрі. Навикнувши до воївничого життя, вони часто ішли на сусідні українські

землі, забирали їх і прилучували до київського князівства. Через те київське князівство ставало чираз більше і більше, а володів в ньому славний **князівський рід Руриковичів**. Під конець девяного і в де-

Св. Ольга.

сятім столітю, то значить більше як тисяч літ тому, панували у київськім князівстві одні по другім славні князі в роду Руриковичів: князь **Олег**, **Ігор**, **Ольга** (перша християнська княгиня) і **Святослав**. Сі

хоробрі князі ходили зі своїми війсками аж на грецьку землю і добували великі богацтва для України. Та не лиши хоробрі були сі князі: вони також дуже дбали про своїй народ. Вони подбали о те, щоби українські купці могли свободно у чужих землях тортувати. Вони зробили з грецькими цісарями договір, що наші купці, які приїздяли до Греції, не лише не були обовязані давати оплати від своїх товарів, але ще мали діставати від Греків удержане. Під такими мудрими і добрими князями зростало київське князівство в силу і значінє, а до найбільшої слави дійшло за князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого.

Князь **Володимир Великий** (979 — 1015 р.) заслужив ся для України тим, що українську землю, розбиту на малі князівства, злучив в одно: він поусував князів, а на їх місце поставив своїх дсанайцятох синів, щоби вони в братній згоді і під його проводом управляли великою українською державою. Знаючи, що в єдності сила, постановив сей розумний князь, ще тісніше сполучити українські землі одною вірою: вірою християнською.

До часу Володимира Великого були Русини-Українці поганами, то значить, що не знали правдивого Бога, якщо покланяли

ся сонцю, громови та ріжним божкам. Лиш деякі з поміж Українців, особливо купці, які їздили до Греції, де була вже християнська віра, пізнали і вірили в правдивого Бога і мали в Києві свою церкву. Також

Володимир Великий.

бабка Володимира Великого, княгиня Ольга, була християнкою. Але все таки тих християн було на Україні ще небагато. Аж Володимир Великий, ставши християнином, оголосив, що увесь його нарід повинен **приняти**

христову віру. Приказав народови зібрати ся в Києві на березі Дніпра і тут охрестили його грецькі съященики **988 р.** Тесаме зробили і по інших містах. З того часу, т. е. майже тисяч літ, Українці є християнами. Охрестивши український нарід, спровадив князь Володимир з Греції съящеників, щоби учили людей, а ремісників і будівничих для будови церков. В тих часах съященики були і учителями, тож грецькі съященики вчили Українців не лиш віри, але і письма. Пізнатавши грецьку науку, став український нарід більше просвічений, тим більше, що князь Володимир дуже дбав про просвіту, засновував богато шкіл і скроваджував до них з Греції добрих учителів.

Так заводив лад у своїй державі князь Володимир, шукаючи поради у всім у съящеників і старших, поважнійших громадян. Для народа був сей князь справдінцем батьком, дбав не лиш про його потреби, але і про приемності. На княжім дворі відбувалися в съята пири (забави) для всего народу, а хором розношено харч по хатах.

Нарід не забув про свого доброго князя. По нинішній день лишили ся пісні, які склав народ в честь князя Володимира. В них називають його „красним сонечком“, а учени, які писали про него, дали йому імя Великого,

бо велики були заслуги, які він поклав для добра української землі. Церков почислила його до святих за те, що завів християнську віру на Україні.

Слідами великого батька пішов син його

Ярослав Мудрий.

Ярослав. Коли по смерті Володимира Великого настала незгода поміж його синами і вони почали собі взаємно нищити свої землі, тоді то Ярослав відібрав своїм братам землю і майже усю велику Русь-Україну злучив

у своїх руках, та володів нею від 1019 до 1054 року по Христі. Ставши паном великої держави подбав про її безпеченство. На південний схід від української землі жили на розлогих степах **Печеніги**, народ дикий, який від давніх часів не давав Україні спокою, нападаючи і рабуючи богаті українські землі. Вже князь Володимир воював з ними. За князя Ярослава знов зачали вони непокоїти українську державу і дійшли, рабуючи, аж під сам Київ. Тоді побив їх Ярослав на голову і прогнав далеко від українських земель. З того часу вони вже не появлялися в тих сторонах.

Коли Україна була вже від сходу забезпечена, звернувся князь Ярослав до західної границі. З того боку межувала українська держава з Польщею. Тут від давніх часів велися між Українцями і Поляками боротьби о пограничні землі. Поляки захопили були в свої руки українські міста червенські, нинішню Галичину, так звану Червону Русь з найбільшим містом Перемишлем. Вправді Володимир Великий відібрав ім цю землю, та по його смерті, коли його сини вели між собою боротьби, Поляки покористувалися тим і знова запанували в червенських містах. Ярослав Мудрий, упоравшися на скорі з Печенігами, пішов на захід

і відібрав від Польщі червенські городи.

Зібравши в одну цілість майже усі українські землі, і заволодівши ними, став князь Ярослав одним з наймогутніших володарів в тодішній Європі. Інші володарі мали за честь посвоячити ся зі славним і могучим українським князем. Король шведський віддав йому свою дочку за жінку, а українські князівни, дочки Ярослава, відають ся одна за норвежського, друга за французького короля. Крім сего був князь Ярослав споріднений з цісарем грецьким та з князями піменецькими і угорськими.

Сильним і могутним був і дійсно почував ся князь Ярослав Мудрий. Так сильним, що не припускав, щоби міг хто зломити його державу. В почутю своєї справжньої сили номагав слабшим. Коли в Польщі настав страшний заколот, нарід встав проти князів, убивав съвіщеників, понищив церкви і вернув до поганства, тоді князь Ярослав Мудрий взяв в опіку польського князя Казимира, помог йому успокоїти нарід і завести лад у польській державі, яка вже була розчала ся. А яка вдяка стріла за се нас, нащадків великого українського князівства, показує істория хочби лише послідних часів.

Злучивши українські землі і захистивши їх від ворогів, віддав ся князь Ярослав цілою душою заведеню ладу у своїй великій державі. В тім продовжував він дальнє роботу свого батька Володимира Великого: старався о утверджене і поширене християнської науки, будував церкви і школи і основував богато монастирів. В тім часі найбільше ученими людьми були монахи: вони писали ученні книги, учили письма і інших наук, також ремесла, рільництва, одним словом просвічали народ, тому то засновуване монастирів було для України таке важне. Сам князь Ярослав проводив цілі дні на читаню книжок і розмовах з ученими людьми, яких богато спроваджував на свій двір. Люблячи науку і других заоочував до неї, кажучи учити ся всім, старим і молодим, бо зінав, що в просвіті сила народа. За його вченість і прихильність до науки назвали його „**Мудрим**“.

Велика заслуга Ярослава Мудрого також у тім, що він перший видав писані закони в книжці, званій „Правда руська“. До того часу, люди судилися після звичаю, після звичаю платили податки і т. ін., а ті звичаї в різних сторонах української землі були різні, через те і не було ладу і урядники могли як хотіли здирати народ, а судії

огли судити після своєї забаганки, часто несправедливо. Князь Ярослав Мудрий поклав сему конець, бо видав постанови для всіх однакові, яких усі мусіли слухати. Два віки по смерти сего князя судили на Русі після його мудрих законів, а треба ще і знасти, що жаден інший слов'янський народ не мав у тіх часів писаних законів.

Князь Ярослав Мудрий дбав також про прикрашене своїх земель гарними будівлями. Він збудував побіч старого новий Київ і обвів його валами і укріпленнями для оборони перед нападами ворога. В'їздилось у Київ великою мурованою брамою, над якою стояла церква, покрита золоченою бляхою. Останки сих воріт стоять по цинішний день і називають ся „золоті ворота“. Він також приказав грецьким майстрам ставити величаву церкву, чудово в середині розмальовану. Та церква съв. Софії заховала ся і є ще днесь для нас дорогою памяткою славної минувшини. У ній стоїть біла, мраморна, гарно різьблена домовина її основателя великого князя Ярослава Мудрого.

Події київської держави.

Умираючи поділив Ярослав свою державу між синів. Щоби однаже українська земля

не розпадала ся, установив, що київський князь має завсіди старшувати над іншими і проводити їх в борбах за рідну землю. По собі посадив князь Ярослав у Києві свого найстаршого сина Ізяслава, наказуючи молодшим слухати його як батька, жити в згоді та спільно боронити вітчину від ворога. Наука була гарна, але діти, як звичайно, скоро забули батьківський заповіт. Котрий лише чув ся на силах, старався забрати другому його землю; а вже найбільша борба ішла о Київ, бо кождий князь хотів старшувати, не вважаючи на се, що Київ мав належати найстаршому в роді. Наслідком сего були часті борби між українськими князями. В тих борбах слабші князі тратили свої землі і коли не погибли в борбі, мусіли утікати у чужі краї. Сих князів-утікачів звали ізгоями, то значить прогнаними. Вони, бажаючи вернутися у свій край, глядали помочи у чужих, а найбільше у Половців. **Половці** був се дикий, мандрівний народ, який прийшов з далекого сходу і поселився на просторих, травовою вкритих рівнинах, званих степами, які від полудневого сходу межували з українськими оселями. Половці дуже радо помагали українським князям у їх домашніх борбах, бо при тій нагоді могли нагарбати у богатій Русі-Україні всякого добра і людий, яких

опісля уживали до робіт, або продавали в далекі краї в нєволю. В тих часах нетілько східні нехристиянські, але навіть християнські народи, як приміром Італійці купували собі невільників-християн, бо мали з них дешеву і слухняну прислугу, з якою могли робити що хотіли. Особливо цінилися задля краси і сили українські невільники.

Крім того і неклекані приходили Половці на українські землі, нищили їх і пустошили. Через се почали цілі українські громади, сільські і міські, покидати свої оселі та поселити ся далі на півночі, де були перед ворогом безпечніші. В сей біді народ накликав князів, щоби погодились і боронили краю, та все було надаремне.

Доперва в більше як 40 літ після смерті Ярослава Мудрого внук його **Володимир Мономах**, Мономахом назвали його по ділові з боку матері, цісарю грецькім, взяв ся за те діло. Він скликав всіх князів на **награду на Любче озеро** під Київ 1097 р., де порішено понехати борб між князями. Кождий князь мав від тепер сидіти на своїй батьківщині не зачіпаючи других, а землі мали переходити з батька на сина. З того часу **Україна перестала бути одноцільною великою державою** та розділила ся як на початку перед Володимиром Великим

на численні князівства, які знов розпали ся на менші частини так **звані удеї**. Таких удеїв було з часом на Україні сотки.

Коли Україна роздробила ся, змінилися відносини князів до народа. Спершу, коли князі мали більші землі, удержували при собі наймане військо так звану дружину (від слова друг, товаřиш). Звичайно були се люди чужі, найчастіше з далекої півночі, Швеції, так звані Варяги. Дружинників своїх настановлювали князі як своїх урядниць, при їх помочі правили землею, судили, збиралі податки. Маючи вірно собі відданих дружинників, князі не дуже потребували дбати про се, чи нарід з них вдоволений чи ні. Вправді громада завсігди висказувала свої погляди на вічах, то є народних зборах, але князі не все прислухувалися до голосу громади. Коли пізнійше Україна розпала ся на дрібні князівства, тоді князі, маючи менше землі, збідніли і не мали чим оплачувати численної дружини. Від тепер князі мусіли більше зважати на те, чого хотів нарід, мусіли, хочащі удержати ся на престолі, приєднувати собі нарід. А приєднували його собі даючи йому ріжні свободи і права.

Сі зміни робилися поволі, та з рівні сих змін прийшли зараз по любецькім візді інші

користі з погодженя князів, іменно, іх спільний похід на Половців.

Кілька разів, рік по році, ішли наші війська в степи проти сих грабіжників, побивали їх, аж вкінці прогнали їхдалеко від нашої землі. З сеї пори мала українська земля з того боку кілька десять літ супокій.

Слава Мономаха пішла по усій Україні, а Києвляни запросили його на свій престол. Яко київський князь володів Мономах кріпко і могутно аж до смерті; так само син його **Мстислав** (†1132). Під володінem сих двох князів знова віджили українські землі, залюднили ся і забогатіли на-ново.

Та вже за внуків Мономаха встала давна незгода. Прийшло до завзятої борби таки в його роді, між його старшими і молодшими внуками. Знова почало ся кликане Половців в поміч, а їх напади на українські землі стали тим смиливійші, що роз'єднані князі не могли від них оборонити ся. Наслідком сего бідніє українська земля, занепадають ремесла, торговля, богато людий знова кидає свої сторони і шукає місце захистнійших. Занепала також давна столиця України „матір українських городів“ Київ, а найсумнійше було се, що зруйнував її внук Мономаха **Андрій**. Сей князь жив на півночі у князівстві суздальськім, де жили предки тे-

періших Москалів. Завидуючи слави Києву і бажаючи своє місто висипити над усі інші, приказав своїому військови знищити і погарбувати Київ. Тоді то безліч усяких дорогих речей, книг і образів вивезли з Києва на північ. З того часу Київ чимраз більше занепадав і вже не вернув до колишньої слави і значіння.

Галицько-Волинське князівство.

Не треба одначе думати, що з занепадом київського князівства занепала усі українська держава. Як раз тоді, в сих тяжких для київського князівства часах, зросло на заході в силу інше князівство: галицьке, що займало менше більше нинішню східну Галичину. О цю землю билися протягом цілих століть київські князі з польськими і вона переходила з одних рук у другі. Доцерва 1087 р. українські князі **Ростиславичі**, внуки Ярослава Мудрого: **Рюрик**, **Володар** і **Василько**, відібрали галицьку землю Полякам і заволоділи у ній, ділячи спаднею так: що Рюрик взяв Перемишль, Володар Звенигород, а Василько Теребовлю. Син Володаря **Володимирко** з'единив цілту землю у своїх руках, вчинив **Галич** над Дністром своєю **столицею**, та став дуже мо-

гучим князем. Його земля була богата, добре загospодарована, бо не терпіла від п ловецьких нападів і домашніх воєн. Її князі не мішали ся у борбі з других українських князів, та дбали лише про добро своєї землі. Князі Ростиславичі панували тут цілу сотку літ. Визначив ся між ними син Володимира **Ярослав**, якого для великого розуму прозвали **Осьмомислом**.

Та хоча як могуті були сі князі, то однаке у себе в дома не все могли по своїй волі поступати, бо мусили дуже числити ся з волею своїх бояр. На Україні слово „**боярин**“ означало мужа більшого, значнішого. Були се або старші з дружини або урядників, або власники більшої скількості землі, що ся як нинішні дідичі. У всіх українських князівствах були бояри, та нігде не дійшли вони до такого значіння як на галицькій землі. Тут вони з'уміли зібрати великі маєтки в землі, позаводили собі власні дружини, позабирали для себе всі уряди, а бідний народ часто грабили і заневолювали. (Дуже вірно змалював нам такого пана-боярина пан Франко в своїм „Захарі Беркуті“.) Та бояри давали ся в знаки і самим князям, не хотіли їх слухати і мішали ся у всіх справах навіть домашні, накидуючи їм свою волю. Послідного князя з роду Ростиславичів

Володимира прогнали навіть на якийсь час з краю.

Та новий княжий рід, який по вимертю Ростиславичів зачавував на галицькім престолі, взяв ся рішучо до поборення переваги

Роман Галицький.

бояр. Був се рід Романовичів, а походив він від князя **Романа**, що володів па Волині у місті Володимирі (на північ від нинішнього Сокала). По смерті останнього Ростиславича засів князь Роман (1199) у галицькім кня-

звістві і так злучив обі сусідні землі **в одну галицько-волинську** або галицько-володимирську державу. Князь сей буд чоловіком съмливим і рішучим та знаменитим воївничком. Він приборкав давного ворога України Половців, та нового, що від півночі грабив руські землі — Литовців. Він теж взявся остро до бояр, неслухняних карав строго, не позволив гнобитя народу, та примусив бояр жити спокійно і слухати волі князя. Сі його діла з'єднали Романови велику пошану не лише у своїх, але і у чужих. Мож було мати на дальнє пановане сего князя великі надії, та передвчасна смерть на поля битви з Поляками під Завичо том 1205 р. перервала його жите. Полишив він двох синів **Данила і Василька**, та багато води в Дністрі уплило, поки вони запанували у цілій батьківщині. На богаті їх землі малці охоту велику не лише свої князі, але і чужі сусіди від полуля і заходу: Угри і Поляки. При тім і галицькі бояри хотіли мати свое слово і ріжних князів запрошували, а відтак складали з галицького престола, коли вони їм були не до вподоби. Тож ріжних володарів зазнали ті землі за сих більш як тридцять літ, поки підрсли і утвердилися на батьківськім престолі Романові сини-недолітки. Був час, коли здавалося

що вже українська земля впаде в чужі руки: **король угорський Андрій**, онук Романових сиріт, в амові з польським князем Лешком **забрав Ім'я батьківщину** полішаючи сам лише Володимир. На престолі галицьких князів (1214) посадили малих дітей: сина угорського короля і дочку польського, яких в тій цілі одружили. (В тих часах бувало, що вінчали і малих дітей особливо в знатніших родах, коли ходило о злуку родів або о придбані престолу або маєтності.) Та се діло не устояло ся довго; союзники поперечились між собою, а нарід не злюбивши Угрів за нехтоване нашої віри, встав проти них. **Угри покинули галицьку землю, та королі Їх задержали з того часу титул королів Галичини і Володимирий.**

Тимчасом серед тяжких умовин дорастали Романові сини. Переїшовши ріжні невзгодини, прогнане і небезпеки, вони з'єднали при помочі батьківської вірної дружини Волинь у своїх руках, а потім обернулись на добуте Галича. Нарід, що надіяв ся від них визволу з боярського ярма, радо витав їх усюди і вони заняли і сючасть батьківщини. Та на тім не здержали ся. Все ідучи рука в руку, у братній згоді, сі князі поширили свої землі на схід до Києва і далі.

Були-б мабуть відновили давніу могучу українську державу, та ось на український край наплинула страшна повінь: дикі орди татарські заляли українські землі, нищачи усе.

Татарський наїзд.

Татари жили на далекім Сході в Азії. Були вони кочовиками себто занимали ся переважно ховом худоби і зі своїми стадами переносилися з місця на місце. Жили свободними громадами так званими ордами. Сі орди злучив в одне **татарський начальник Темуджін** і пустився на підбої спершу в Азії, а відтак і в Європі. Тут ударили Татари найперше на Половців, які мешкали найдалі на сході. Половці прийшли просити помочи у наших князів, вмовляючи їх, що се і для України Руси буде ліпше, коли спільними силами відженуть Татар — вони-ж тоді не прайдуть пустошити руських земель. Послухали князії своїх недавніх ворогів і виправилися в похід на Татар, а проводив їх **кіївський князь Істислав**. Прийшло **до бою** в степах **над річкою Калкою**, що тече до Азовського моря. Тут Татари побили наших князів головно тому, що Половці, не ждучи кінця битви, утекли. Однаке Татари побідивши не пішли дальше; вони

остали в степах і залишили зачіпати чужі землі.

Доперва в кільканадцять літ пізнійше син **Темуджіна хан Батий** — (ханами звали Татари своїх володарів) — **пішов** зі своїми ордами на північні тепер московські землі, а опісля звернув ся **на Київ**. Києва боронив дуже хоробро намісник галицького князя Данила, але не оборонив. Впали київські мури під напором величезної сили диких орд. Татари вдерли ся у старинну українську столицю. Та Києвляни ще не давали ся, останню борбу звели з Татарами в церкві, поставленій ще съв. Володимиром. Однаке церква завалила ся і погребала під собою недобитків. Так **влав** давній **Київ**, матір українських городів **1240 р.**, т. е. майже сімсот літ тому. Татари пішли дальше, забираючи по дорозі всі міста, між іншими Володимир і Галич. Відтак орди їх розділилися: одні пішли через Карпати на Угорщину, другі на захід через Польщу і Шлеск. Одні і другі пустошили по дорозі землі і побили війська угорські та польські.

Тимчасом номер в Азії найстарший хан татарський, а Батий, хотічи стати його наслідником, вернув зі своїми ордами на схід. Але головним ханом не вдало ся йому стати. Тоді поселив ся він зі своєю ордою над

долішною Волгою, а вважаючи себе за зверхника усієї України, став вимагати від князів данини. Крім сего жадав, щоби князі просили у него затвердженя на пануване у своїх землях. Князі, хоч як не хотіли сего

Король Данило.

вчинити, таки вкінці мусіли покорити ся великій татарській силі. Найдовше опирав ся **галицький князь Данило**, та і він побоюючись о свої землі поїхав ханови поклонити ся.

Та ся залежність від хана і Данилова покори були більше про око, бо Данило ніколи не зрікався свого наміру скинути татарське ярмо не лише зі себе, але і з усієї Русі. До цього діла приготовлявся так, що ставався придбати собі між володарями союзників, щоби мати від них поміч, а також ставався піднести значіння і силу свого роду, збогачуючи його новими землями.

В тім часі **вимер** володіючий в австрійських краях **рід Бабенбергів**, з якого остали лиш дві жінки: сестра і братаниця последнього князя. Тоді заприязнений з Данилом **король угорський Беля** висвітав **Даниловому синові Романові** австрійську **княгиню Гертруду**, та посадив молодята у австрійському місті Нішерк (нинішній Гайнбург). Та князя Романа ждала тепер тяжка борба з чеським королевичем **Отокаром**, який одружившися з другою австрійською княгинею, бажав загорнути усю спадщину Бабенбергів. От кар обложив Романа у замку зі всіх сторін своїм військом і держав в облозі цілий рік. Не могучи добути замку, хотів Отокар з Романом погодитися, відступаючи йому частину спадщини, але під усілівем, що Роман покине свого союзника Беля. Та **Роман** був вірний у дружбі і не приняв згоди, а коли поміч не приходила,

перебив ся силою через облягаючих і **вернув домів на Русь**. З того часу не вернув він більше у австрійські краї.

Другого свого **сина Шварна** одружив Данило з **дочкою** литовського короля **Мендовга**. Шварно одержав землі **на Литві**, а по смерті Мендовга засів на литовськім престолі як володар усієї Литви. Та по підтримці Романовичів не удержав ся на Литві.

Всі ті заходи Данила мали вести до одної цілі: скріпити сили Руси, щоби відтак скинути з неї татарське ярмо.

Щоби сей свій намір скоріше і певніше здійснити, задумав Данило усії загрожені Татарами держави: Угри, Польщу і Литву злучити в союз. Щоби для того союза придбати поміч від західного християнського съвіта, вийшов **Данило в зносини з папою римським**. А треба знати, що в тих часах мав папа перший голос не лише в церковних, але і в політичних справах і Данило міг надіяти ся, що на поклик папи дадуть йому поміч володарі західної Європи. Та надії завели. Західна Європа, занята своїми борбами, йому помочи не дала, жин папа хотічи йому показати свою прихильність і пошану, прислав йому через свого посла-легата королівську корону. Сею короною **коронувався Данило на короля усієї Руси-України**.

1253 р. (Сеся корона, перероблена на мітру, переховується слі по нинішній день в скарбниці перемиської греко-католицької капітули, а перемиський владика убирає її у найбільше съвяточні дні.)

І в краю робив Данило приготування на приняття Татар: Будував замки і обгорожував іх валами, збирав дружину і заправляв її до бою. Будував також нові міста, між іншими **заснував** тоді місто **в честь свого сина Льва**, назване від його імені **Львів**. Є се нинішна столиця Галичини. Та серед цих приготувань заскочили його ненадійно Татари, дістали його в свої руки та примусили до того, що він сам наказав своїм людям розметати съвіжо збудовані укріплення міст. Сего не міг Данило пережити, розхорівся і незабавом опісля помер.

Іншим шляхом супроти Татар пішов **син Данила Лев**. Він жив з Татарами в згоді, товарищував їм навіть в походах на польські землі, а маючи з їх боку спокій, старався придбати собі нові землі. І так намагався засісти на краківськім престолі, а виправивши ся на **угорську Русь** прилучив її до своїх земель.

До ще більшої могучості дійшов **князь Юрій**, який **прилучив** до галицької землі **Волинь**, що на якийсь час був від-

лучив ся під окремими князями з **дому Романовичів**. Юрій був се знаменитий володар; він довів свою державу до сили і значіння, та загосподарив її на ново. Мир і добробут знова вернули на галицьку землю. **Юрій** почував себе так могутнім, що **приняв титул короля усієї Руси-України**.

За його часів повстала **в місті Галичи митрополія**. Стало ся се тому, що митрополит київський, який був головою нашої церкви, під час наїзду Татар переніс ся для безпеченості в Кієва на північ у московські землі. Король Юрій, не хотічи, щоби наша церква підлягала московським впливам, постарав ся о засноване нової митрополії в Галичи. Вона мала заступити давнішую київську і тому митрополит галицький мав також титул київського. Оба ці титули має кождочасний митрополит львівський, бо нинішна львівська митрополія повстала через перенесене галицької митрополії до Львова.

Юріеві сини: **Андрій і Лев** відновляють борбу з Татарами, оборонюючи від них не лише свої, але і сусідні християнські землі. У борбах цих они **погибли (1324 р.)** полішаючи по собі память завзятих і непоборимих оборонців сьвіта християнського проти паганців. Так висловлює ся про них польський король Володислав Локеток, сповіщаючи па-

пу про їх смерть. Вони не лишили по собі наслідників, тож **бояри закликали** на опорожнений престол іх сестрінка **Болеслава**, сина польського князя Тройдена і Марії, дочки короля Юрия і він висідає на галицькім престолі яко **Юрий II.** Був се князь сильний і хоробрий поборник Татар. До него з усіх усюдів звертають ся християнські народи о поміч і оборону від Татар. До днесь задержало ся письмо Юрия II., писане до німецьких лицарів, яким він на їх просьбу обіцяє поміч і охорону перед Татарами.

Лиш зі своїми боярами не міг сей князь дійти до ладу. Він любив окружати ся чужинцями і богато іх спроваджував до наших міст і на свій двір. Також намагав ся завести між народом латинську віру. Се так озабокоило на него бояр, що вони, щоби ся його позбути, строїли його.

На князю Юрию II. кінчить ся рід Романовичів, а з ним сходить до гробу **останнє самостійне князівство на українській землі 1340 р.**

Внутрішнє житє княжої доби.

На закінчене історії княжих часів розповімо ще про лад державний, про жите,

заняття і просвіту на наших землях в ті давні часи.

Як ми бачили, над цілою Русею-Україною панував один **княжий рід Руриковичів**, а князі сего роду сиділи по ріжних українських землях. (Деякі галузі роду Руриковичів мали ще окремі назви від імен князів, прим. від Мономаха — Мономаховичі, від Романа — Романовичі). Старшим уважав ся той князь, що силів в Києві. Він титулувався великим князем, а ціла наша держава звала ся великим князівством київським. Його мали слухати прочі князі, які уважалися молодшими, йому підвласними. На ділі однаке одни князь не вміщував ся другому у його справи і кождий правив самостійно своєю землею. Сила князя опирала ся на його найманім війську- дружині. З поміж неї вибирал він собі звичайно полководців і урядників і при їх помочі правив землею. Найстарший з урядників звав ся тисяцький; він заступав князя в управі і суді. Але і громада мала голос в прилюдних справах. Висказувала вона свою гадку на **вічах**. Були то збори усіх свободних горожан цілої землі. Сходили ся воно після потреби, а голос їх мав ріжну силу в ріжних часах і в ріжних землях. Звичайно висказувало віче свою гадку про управу князя, висказувало йому свої

бажаня, але нераз і судило його, зсаджали з престола княжого, а іншого покликало на його місце.

Князі удержували себе і дружину з доходів свого господарства, военної добичі і податків, які накладали на людність, до їх доходів належали кари грошеві. Людність складала ся з людей міських — міщан, земських бояр, що мали більші посіlosti, грунти, селян-хліборобів т. зв. смердів і невільників, що походили з воєнних бранців, бо тоді людей, взятих в полон робили невільниками, коли їх не викупила родина. Але нераз і місцеві люди ставали невільниками, а то з причини незаплати довгів. Був на Русі-Україні закон, що дозволяв брати в неволю на відробок довжника, який не міг сплатити довгу. На той час він тратив волю і мусів слухати свого вірителя та йому робити. Часто такий довжник ставав вічним наймитом-невільником. Тоді за всякі провини, навіть убійство була грошеві кара. Коли довжник, який вже відрабляв довг, був за якусь провину засуджений на грошеву кару, яку за него замінив віритель, тоді він тратив волю, ставав на все холопом-невільником. Тому у нас назва хлоп була до недавна згірдлива.

Чим займалися і як жили наші предки?

Передовсім займалися хліборобством. Земля наша богата, родюча аж просила управці. Землі було богато, бо людності було богато менше чим тепер. Богаті в рибу ріки і річки заохочували до риболовлі, степи, повні звіра і дикіх пчіл — до охоти (ловів) і пчільництва. Усюди був цопит за воском на съвічі і за шкірами на одяги і прикраси, бо тоді кожда съяточна одіж мусіла бути прикрашена футром (кожухом), особливо одяги панів і володарів. Був се східний звичай, який переховали доси жиди. Торговля сими товарами добре оплачувала ся нашим купцям. В заміну за свій товар привозили вони з далеких країв, особливо з Греції, дорогі тамошні вироби: матерії, золото, срібло, прикраси, вино, польдневі овочі і збрюю. В далеких краях були звісні українські куоді — а нині? Тож богатим мусів бути край і люди, якого доробок не йшов в руки чужих перепродавців та посередників.

Гарні та добрі були часи! Усього у наших людей було доволі. Съвідчать про се розкопки, розкриті ученими людьми могили з перед віків, ще а тих часів, коли небіщикови давали до гробу все, що йому за життя було миле, отже збрюю, прикраси зі золота, з бурштину (носили їх нетільки жінки) ковтки, нараменники і т. інше. Про те саме

говорять і записки тодішніх письменників арабських, грецьких, німецьких. Та передовсім пишуть про се обширо наші літописи. Славний з богацтва і достатків був наш золотоверхий Київ (так прозваний від золотою бляхою критих бань своїх церков). Тому не диво, що князь польський Болеслав Съмливий, прийшовши в поміч свому швагрови Ізяславові не міг з Києвом розлучити ся і цілий рік там перебув, забуваючи на свою убогу державу. Літописець виразно пише, що не міг він нажити ся серед тих достатків і богацтв, а коли вже мусів Київ покинути, безліч сих богацтв забрав зі собою. Польща супроти Руси-України була тоді краєм убогим, незагосподарованим, тому сусіди і наші предки називали її „Лахи“, се значить неужиток, земля несправлена, а від цього слова пішла назва Лях, якою звали її мешканців. Та навіть в далекій Німеччині, нині так съвітлій, богатій і могутчій, викликали подив богаті дарунки, які наш князь (висше згаданий Ізяслав) привіз цісареви Гайнріхови IV. Літописець німецький пише, що стільки і таких богацтв доси в Німеччині ще ніхто не бачив. А то були лиш дарунки, що ж дотеперваж мав такий князь дома, кілько взагалі таких богацтв було тоді на Руси-Україні. Там навіть коні прикрашували наші прадіди зо-

лотами і срібними прикрасами, а король угорський Беля не міг налюбувати ся величавим виглядом Данила і його війска, коли вони прибули йому в іноміч на Угорщину.

Усюди по нашій землі стояли величаві храми божі, гарно збудовані, богато прикрашені і розмальовані, в яких правило духовенство у величавих ризах. Зразу майстрів до будови церков спроваджували наші предки з Греції, Візантії; вони ставили церкви на лад, стиль візантійський. Сей спосіб будови переняли від них наші люди і по нинішній день у нас найрадше ставлять церкви після сего стилю. Найкрасшим взірцем сего стилю є церква сьв. Софії, яка ще доси стоїть у Києві і в якій можемо оглядати величаві мозайкові малюнки з наших княжих часів дуже добре заховані. Вони дають свідоцтво замілуваню наших предків до краси. Величавою була церква сьв. Пантелеймона в Галичи (дись костел сьв. Станіслава) і богато інших. Також любували ся наші прадіди в прикрашуваню книг дрібними малюнками т. зв. мініатурами. Славні були теж вироби українських золотарів.

Та не богато з сего остало після татарського лихоліття і пізнійших воєн та знищень, яке так часто переходили наші землі.

Та не все загинуло. Найбільше відносно заховало ся книг. Як вже згадано вище, прийшла на Русь-Україну з християнською вірою також просвіта з Греції. Грецькі съященики привезли зі собою книги грецькі і словянські, учили наших людей письма і писемні твори стали ширитись на Русі. Учили особливо монахи, котрі по монастирях переписували книги (друку ще тоді люди не знали), учили читати, писати і рахувати. А учити ся казали наші князі молодим і старим і самі вчили ся пильно. Книги в тім часі писані, се по більшій часті житя съятих, проповіди, молитви, а зі съвітських передовсім згадати треба літописи, з яких ми дізнали ся, що діяло ся в минувшині.

Літописці звичайно люди духовні, записували рік за роком (відги назва літо-пись) важніші події, які стала ся за іх часів. Найдавніша наша літопись, яка заховала ся, зветься **Начальна** (початкова) **літопись**, бо вона пояснює початок (начало) руської землі. Частина єї повстала ще в XI., проче в XII. столітю. Пізнішіша є київська літопись, а відтак галицько-волинська, яка доводить своє оповідане майже до смерті князя Льва галицького. Вона не лише дуже живо і гарно описує минувші події, але також дає нам пізнати, що думали і відчували наші

предки, та як дивилась громада на князів і події того часу.

Славним пам'ятником нашого законодавства є „Правда руська“ збірник законів, про який згадувалисьмо вище.

З тих давніх часів маємо також незвичайно гарний твір поетичний „**Слово о полку Ігоревім**“, де описаний є в поетичний спосіб похід князя Ігоря на Половців.

Незвичайно цікавий є інший твір з княжих часів: „**Поучене Мономаха дітям**“. Е се жителись князя Мономаха, а при тім його заповіт, який він оставил своїм дітям. Він наказує їм жити в братній любові, взаємно спомагати ся, вірно служити своїй землі, дбати про народ, приглядати ся його потребам і прислухувати ся його бажаням, не бути гордим; каже здоровити старших, запомагати убогих і калік. Відко з сего, який людяний був сей князь і як високо розумів свою задачу. Володир у него не пан, — а перший слуга свого народу, для якого добра має жити. До сего додумали ся на заході Європи такі вчені народи як Німці доперва в 7 соток літ пізніше.

Та годі нам усі пам'ятки нашого давнього письменства перечислювати. Була їх у нас велика сила, богато було письменників своїх і чужих особливо грецьких, бо богато було

охочих читати і просвічатись. Читали не лише духовні, але і сувіцькі: князі, дружина, бояри. Наші просвічені люди не обмежувалися тоді мовою зрозумілою для наших предків, так званою старо-слов'янською, та-кою, якою є писані книги церковні. Побіч сеї мови дуже розповсюднена між ученими людьми була мова грецька, а в галицькій Україні від часів Данила також мова латинська. Наші князі галицькі удержували на своєму дворі урядників, вміючих по латині для порозуміння з західними володарями, бо тоді на заході мовою просвічених людей була латина. Ті урядники і ремісники піменецькі, які почали поселяти ся по наших містах знакомили галицьку Україну з просвітою західної Європи. Крім сеї книжної просвіти була у нас на Русі від найдавніших часів своя питома народна, неписана творчість. Були се перекази і пісні народні про давні часи, про давніх людей, про важні події, давні вірування, обряди і звичаї народні. В них немов в зеркалі вірно відбивалося усе житє народа від найдавніших часів, все що нарід думав і цочував.

Так отже богате було культурне жите нашої країни у ті давні малопросвічені часи. Не стояли ми зовсім по-заду інших народів, противно в деякім випередили су-

часну західну Європу. А зважити треба, що нам тяжче ніж кому другому приходило ся розвивати просвіту. На нас-же лежав увесь тягар оборони Європи від степових кочовиків сходу. І ми боронили її сильно і успішно поки пе прийшли Татари.

Татари зруйнували наше жите в самім його осередку, в країні над Дніпром. Серед іх грабіжних нападів погибло богато наших визначних і просвітчених людей. Вони попалили і ограбили наші гарні церкви, князівські і боярські палати, понищили дорогі образи і книги. Лише недобитки заможніших і просвіченіших людей з тим, що могли захопити, хоронились в подальші від Татар, північні і західні захистніші краї.

Остав сам простий народ і він перетривав ту бурю, неребув усі злidi. Ощущений своїми провідниками і просвітителями, він жив дальше своїм жitem. Переходив з рода в рід свої прегарні перекази, оповіданя і пісні народні, складав нові, в яких висказував своє горе. Ся народна творчість не дала загинути руському слову, та передала його дальшим поколінням. Він, той простий народ, не дав нам серед злidi запропастити себе, він захоронив стяг України до красших ліпших часів.

Наши землі в злуці з Литвою і Польщею.

На північ від наших земель, ген аж по Балтійське Море жили **Литовці**, споріднені зі славянською родиною народів, до якої і ми себе причисляємо. Оселі їх були по лісах, а жили вони з польовання, випасу худоби і з рабунку у богатших сусідів, також і у нас. Довгі часи жили вони свободними, на пів дикими громадами в ту пору, коли у нас вже була своя держава і висока просвіта. В половині XIII. століття т. е. тоді, коли на галицькій Україні володів король Данило, почала перша литовська держава. Князь литовський **Мендовг**, щоби оборонити Литву від хрестоносних лицарів, які огнем і мечем навертали Литовців на христову віру, злучив у своїх руках усі литовські землі і приняв християнство. По його смерті засідав на литовськім престолі його зять, український князь **Шварно**, син Данила, про що ми вже згадували. Та українське панування на литовській землі скінчило ся таки зараз зі смертю Шварна і на литовськім престолі дальше засадили литовські князі. Вони користуючись тим, що українські землі були ослаблені татарським погромом, стали постепенно прилучувати їх до своєї держави. Найбільше

українських земель прилучив до Литви могучий князь литовський **Гедимін**, що жив сучасно з послідними Романовичами і його син **Ольгерд**. Приходило ім то доволі легко, бо під той час татарська орда ослабла, а князі наші і народ не противили ся литовському пануванню, бо воно визволювало їх з під татарського ярма. Само-ж пануване литовське не приносило змін українським землям. Литовські князі не зміняли у наших землях давного ладу, а навіть часто нашим князям лишали їх землі, лише під своєю зверхністю. Наш народ жив під литовським володінem як давнійшe після своїх постанов і законів. Діялось се тому, що Литві куди-далеко було до нас. Їх просвіта супроти нашої була дуже низька, тож хотій литовські князі були зверхниками наших земель, то в дійсності Литвці улягали нашим впливам. Вони приняли від нас віру, звичаї і обичаї, просвіту; українську мову, як мову письменну, обр泽овану завели литовські князі і пани по своїх дворах. Князі литовські держали у себе урядників Українців, бо се були люди тямучі, письменні, тож на ділі управа наших земель остала в наших руках. Була се отже українська держава лише з імені литовська. Дальше зачав наш вплив діставати ся і на корінну Литву, особливо через українські

княгині, з якими часто дружилися литовські князі. Княгині ті привозили з собою на Литву своїх съящеників і своїх бояр та заводили українське жите на литовських княжих дворах. Тому у нас литовські князі уважалися за своїх.

Тож коли на галицькій землі, яка ще, як се попередно бачили ми, цілих сто літ після татарського погрому задержала свою самостійність і своїх князів, помер без наслідника Юрий II, бояри галицько-волинські закликали на його місце його шурина, литовського князя **Любарта Дмитра**.

Та богату галицьку землю бажали також посісти сусіди: з заходу Поляки і від півдня Угри. Вони злучилися до спільної борби проти Любарта, бо між ними була умова, що коли король польський Казимир не буде мав сина, то польська земля перейде на його сестринця, угорського королевича Людвіка. Прийшло отже між Любартом та Польщею і Угорщиною до завзятої, майже трийцятілітньої борби о спадщину Романовичів: о галицьку і волинську землю. В тій борбі українські бояри зі своїм провідником боярином **Дєдьком** на чолі завзято боронили своїх земель перед польським Казимиром, стоячи по стороні литовського Любарта. Довголітня борба закінчилася **1366 р.** так, що **Казимир**

взяв галицьку, а Любарт волинську землю.

Прийшовши силою до панування на галицькій землі, старався Казимир насильством як найтісніше звязати її з польськими землями. Він відбирав землі місцевим боярам і роздавав їх спровадженим з Польщі панам. По містах поселював Німців ремісників і купців, яким позволяв правити ся своїми власними німецькими законами. Також будував він на українській землі костели та спроваджував польських священиків для ширення латинської віри. В той спосіб заселив він галицьку Україну чужинцями і давав їм всюди першенство перед місцевою українською людністю.

Варта згадати, що той сам Казимир, котрий так довго і завзято боров ся, щоби добути чужу землю, відступив добровільно частище своєї батьківщини на заході на Шлеску чеському королеви. Через се є він батьком тої польської політики, яку і до нині Поляки ведуть: Усії свої зусилля обертають на поневолене нас, чимраз далі стараються засягнути на сході, польщаючи українські землі, а тимчасом тратять свої корінні польські землі на заході.

По смерті Казимира землі польські, а з ними і галицька земля переходят під

власть його сестрівця **Людвика**, короля угорського. Людвик віддав зразу **галицьку землю** під управу князя Володислава Опольського, та незабаром відібрав її від него і прилучив **до Угорщини**. (Сей Володислав Опольський під час свого короткого панування забрав з Белза чудотворний образ Матері Божої і перевіз його до польського міста Ченстохови, де він с до нині і славить ся яко польська Матка боска ченстоховська, опікунка польської корони.)

По смерті Людвика, який був королем угорським і польським, відділила ся Польща від Угорщини, а галицька земля остала при Угорщині. Та не на довго. Но Людвiku польський престол дістала його молодша дочка **Ядвига**. Вона була ще за дитячих літ заручена з австрійським князем Вільгельмом з габсбурського роду, та для польських панів, котрі тоді правили іменем своєї чотирнадцятирічної королевої, те подружje не обіцювало для Польщі хісна, бо рід Габсбургів не був ще тоді могучий. Вони вибрали для неї на мужа могутного литовсько-українського князя **Ягайла**, якого землі були бодай в-двоє так великі як ціла Польща. Молоду королеву присилували розлучити ся з Вільгельмом, з яким вона вже тимчасом була одружила ся і обіцяти свою руку старому

Ягайлови. Між польськими панами і Ягайлой станула в Креве 1385 р. умова, що Ягайло з Литовцями прийме латинську віру та прилучить литовсько-руські землі до Польщі, а за те дістане руку Ядвиги і польську корону.

Ягайло, який вже був хрещений після грецького обряду іменем Яків, приняв тепер в-друге хрещене після латинського обряду і ім'я Володислав. Одруживши ся з Ядвогою, пішов Ягайло на Литву і там завів християнську віру в латинськім обряді, а тимчасом Ядвига виправила ся з військом відобрести від Угрів галицьку землю. Прийшло се їй легко, бо галицьким Українцям навчувало вже пановане Угрів, які нехтували та обижали їх звичаї та релігійні почуття. Так тепер **українські землі** знова злучилися під одним пануючим родом, та вже не своїм а чужим, **родом Ягайлонів**.

Сесю гадку злуки Польщі, Литви і України під панованем польським, яка вийшла від польських верховодів і яку вони вміли прицепити Ягайлови і його наслідникам, звуть **ягайлонською ідеєю**, хоча не від Ягайла вона вийшла.

Та не так легко як Ягайлови прийшлося зашевити її литовсько-українським князям і панам, без участі котрих переведено кре-

вейську умову. Вони скоро пізнали, що злука з Польщею віддасть їх в руки польських верховодів, які відразу завоювали Ягайла. Від коли він засів на польськім престолі в Кракові, у всім ішов під лад польським вельможам. Бачучи се литовсько-українські князі і цари намагали ся зірвати невигідну їм злуку з Польщею і придбати собі окремого великого князя.

На чолі неохочих злусі з Польщею ставув стрийний брат Ягайла **Витовт** та ладився до війни з Ягайллом. Однаке в се діло вмішала ся Ядвига і за її намовою прийшло до згоди: **Витовт став з руки Ягайла великим князем литовським.**

Так отже помимо умови кревейської Литва і дальше остала окремою державою тільки слабо злученою з Польщею. Та Витовт старав ся і сю звязь зірвати, щоби стати самостійним володарем Литви. Тому намагав ся збільшити свою силу прилучуванем нових земель. Зразу йому щастило ся і він прилучив до Литви нові українські землі, відіbrane від Татар. Та коли пішов в похід далеко в степи за Дніпро, побили його Татари на голову і він був приневолений зближити ся до Ягайла, щоби зачевнити собі поміч Польщі. Він зложив з Поляками договір, силою котрого Литва мала мати окре-

мого великого князя, але під зверхністю польських королів ягайлового роду. Та мимо сего ворожече між Витовтом і Ягайлой не уставала і Витовт до смерти не кидав заходів, щоби здобути собі повну самостійність і стати литовським королем. Та се йому не вдало ся. Головною причиною його невдачі була його неприхильність до підчиненої йому України і його змагане знищити останки її окремішності. Доси в богатьох українських землях як прим. в Київщині, Волині, Поділлю сиділи з'українці литовські князі, що правили своїми землями на основі українських законів і при помочі українських бояр. Витовт в порозумінню з Ягайлой повідбирав їм їх землі, попереводив їх на менші князівства, а на їх місце настановив своїх намісників. Дрібніші князівства, які ще остали, не мали вже ніякої сили ані політичного значіння. Та не конець на тім. Відтак прийшла черга на українське боярство і українську церкву. Бояри, як ми вже говорили, мали завдяки свому образованю сильне і впливове становиско на дворах литовських, з'українців князів. Витовт з Ягайлой намагалися сим українським впливам покласти конець. Була в тім рука зручних польських політиків, які бажали роз'єднати Українців з Литовцями, та відтак лекше одних і других взяти

в свої руки. З'окрема Литовців хотіли польські верховоди тісніше з Польщею звязати. До сеї цілі мала служити спільна латинська віра, на яку стали навертати не лише поганських Литовців, але і хрещених вже після грекоруського обряду. Щоби сего легше довершити, призначав Ягайло латинникам на Литві права, яких там доси не знали.

На Литві була уся земля власнотю князя і він наділяв нею бояр в досмертне уживане, натомість польська шляхта мала у ті часи вже великі права. Вона свободно розпоряджала своїм майном, вона мала виключне право займати уряди в своїй землі, була вільна від податків і данин кромі дрібного ґрунтового податку. Тепер Ягайло ті права польської шляхти призначав Литовцям-латинникам.

Їх приймала шляхта польська до своїх гербів, се с, позвалила їм уживати своїх шляхотських відзнак і прав з тим сполучених.

Се мало сей наслідок, що бояри православної віритратили своє дотеперішнє передове становиско. Тесаме було і з міщанами. Тільки ті з них могли брати участь в управі міста, котрі приняли латинство. Через се

потерпіла богато українська православна церква. Її до тепер визначне становиско в державі ушадає, а вірні почали її покидати задля урядів і достоїнств. Ягайло нерідко вивіновував съвіжо на Литві засновані латинські єпископства, парохії і монастири. Особливо ревним був в тім сам Ягайло передовсім в землях вже до Польщі прилучених. Ось в нашім княжім городі Переяславі відібрав він Українцям катедральну церкву, казав повищити з церковних гробів кости перемиських князів, а церкву перемінив в латинську катедру. Про ворожнечу до української православної віри съвідчить переказ, що камія з церковних мурів полокали в Сяні, щоби звити з него православну віру. Всі ті заходи роз'єднують Литовців з Українцями тим лекше, що Литовці вже і без того гляділи заздрим оком на те, що Українці в литовсько-українській державі займали доси таке сильне становиско. Так отже противники злукі в Польщю Литовці і Українці поріжнилися між собою. Та все на тім вийшов Витовт. Він втратив сильну опору, яку міг мати проти Ягайла і польських панів в українських князях і боярах.

Вони знеохочені до Витовта пошукали собі іншого провідника: став ним рідний брат Ягайла князь **Світргайло**.

Борби проти литовсько-польського заневоленя.

Світргайло був латинської віри, але мимо сего оставав у приязни з українськими князями та боярами. При їх помочі думав він засісти на велиkokняжім литовськім престолі місто Витовта. Вони попирали його всіми своїми силами, надіючись, що коли він побідить і запанує на Литві, вони вернуть до давного значіння. Надії сесі опиралі они на обітниці Світргайла, що він буде правив за їх радою і піднесе руську віру. Зачали ся змови проти Витовта і борби, в котрих шукав собі Світргайло помочи у цігара, у німецьких лицарів хрестоносних, а також у Москві. Та литовські і польські пани розуміючи добре, що побіда Світргайла буде заразом побідою української справи у литовській державі, сильно стояли при Витовті. Борба йшла з перервами майже трийцять років. Українці і споріднені з ними Білорусини, не вважаючи на неудачі, таки добивалися свого, хотій як богато крові се їх коштувало. Та за життя Витовта не справдились їх надії. Сталося се доперва по його смерти, бо аж тоді:

Світргайло засів на литовськім велиkokняжім **престолі**. Відразу змінилося становиско Українців у литовській державі.

Новий князь взяв їх до своєї привічної ради, поміж них роздав найважніші уряди, вони мали перше слово на його дворі і в державі. Від коли Українці знова взяли верх і вернули до давного значення в литовській державі, з того часу звязь поміж Литвою а Польщею майже зовсім перервала ся. Полякам се не могло подобати ся і вони не могучи удержати при собі цілої литовської держави, старали ся бедай деякі українські землі від неї відірвати. Зачали від Поділя, яке межувало з галицькою землею, котра, як знаємо, була вже під Польщею. Се спричинило війну між Ягайлой а Світргайлом. Війна поширила ся з Поділя на пограничні волинські і галицькі землі, бо тут Українці піднесли бути проти Польщі і станули по боці Світргайла. Тоді Поляки ужили давнійшого свого способу для ослаблення противника: постарали ся розеднати між собою Українців і Литовців. Вони підбурили Литовців проти Світргайла за те, що він по-пирав Українців так, що **Литовці оголосили** своїм великим князем **Жигмонта**, брата Витовта. Жигмонт признав над собою верховну владу Ягайла і відступив Полякам Поділе. Прийшло до розділу Литви з Україною, бо паколи Литовці узناвали своїм великим князем Жигмонта, то майже всі укра-

їнські землі стояли твердо при Світргайлі. Не відтягнуло Українців від Світргайла і се, що Ягайлло признав їм ті самі права, які мали Литовці. Отже **борба** йшла далі, а **скінчилася** доперва в кілька лют пізнійше (**1435**) **погромом Світргайла**. Побідно вийшов з неї Жигмонт на чолі польсько-литовського війська. Однаке Жигмонт недовго тішився своєю побідою. Його незабаром убили зрущені литовські князі Чорторийські, бажаючи тим помогти Світргайлови. Та се йому вже не помогло. Литовські пани не хотіли його якого приятеля Українців допустити до престола і покликали Ягайловоого молодшого сина **Казимира**. Світргайло мусів вдоволити ся Волинею.

В тім часі ще і в Києві за згодою литовських панів засів на княжім престолі син прогнаного Витовтом князя Володимира **Олелько** (Александер), також зрущений литовський князь. Так отже лише Волинь і Київщина мали своїх князів, бо за своїх, як знаємо,уважали Українці зрущених литовських князів. Се була уступка Литовців для Українців, щоби їх утихомирити. В тих двох землях удержала ся ще на якийсь час українська управа. Та на Волині скінчилося се зараз зі смертю Світргайла, бо Литовці настановили тут свого намісника, вмі-

сто князя. Така сама доля стрінула Київ пізніше зі смертю Олелькового сина **Семена, 1470 р.** Тоді **Казимир Ягайлович** великий князь литовський не вважаючи ані па просьби умираючого князя, ні на благання Киян, які пригадуючи давну славу Києва просили собі окремого князя, **віддав Київ в управу литовському намісникови.** Кияни вхопили за оруже, та силою примушено їх до послуху.

Знищene останнього пристановища українського бодай в часті самостійного життя викликало серед українських князів та панів небезпечний рух не тільки для Литви, але і для нашого народу. Огірчені безоглядним поступованем Казимира і втративши віру у власні сили оглядають ся вони за посторонньою помочию. Галицькі Українці пригнічені Поляками шукали їх у сусідних Волохів, а гноблені Литовцями у Москви. Звернули ся вони туди тому, бо лучила їх з тими краями спільна віра, переслідувана Поляками і Литовцями на українських землях.

Доля українського народу на галицькій землі була дуже сумна. Ми бачили, якою дорогою ішов перший її завойовник польський король Казимир з роду Пястів, як він усі свої зусилля обертав на знищene українського життя та заселював українську землю чу-

жинцями, яким надавав землі і права. Його слідами пішов Ягайло, а відтак його наслідники-Ягайлони. Богато з давнійше могутніх бояр потратило свої уряди і маєтки, які Ім королі відібрали, а були і такі, що бачучи свій народ понижений, а віру упосліджену, зневірювались, переходили на латинство і польщились. Немало шкоди спричинили нашому народови подружі наших людей з Польками, які вміли дуже проворно перетягти мужів на своє.

Нелекша була доля українських міщан. Їм не вільно було займати ся ремеслами, торговлею, вони не мали участі в управі міст, якими правили чужинці після чужого, німецького права. Через те вони збідніли і українське міщенство занепало. Про упосліжене українських міщан съвідчить найліпше се, що в заснованім нашим королем Данилом місті Львові в яких 200 літ пізніше Українці мали лише невеличкий кутик, де Ім вільно було мати доми. Була се нинішна руська улиця. Який дивогляд: на руській землі — руська улиця (як приміром жидівська або вірменська), коли ціле місто повинно було бути руське!

Се власне упосліжене було причиною, що з кінцем 15. століття, отже більше як 400 літ тому, хапають **наші предки** за

оруже проти польського гнету. Борба зачинається на Покуттю, а почали її оставші ще українські бояри в злодії з простим народом, який становив головну силу в тій борбі. Провідником був **Муха**. Побідним походом дійшов він поза Галич, руйнуючи по дорозі польські шляхотські двори. Та сучайно удалось Полякам заскочити його при переході через Дністер і побити. В кілька років пізніше українське повстання в Галичині знова відновилося при помочі **Волохів** (Румунів), та і воно не вдалося. Богато бояр-повстанців мусіло покинути рідний край а на їх місце прийшли нові польські поселенці, обдаровані майном прогнаних українських бояр.

Коли так галицька земля шукала собі помочі у Волохів, інші українські землі звернулися о поміч до північних сусідів — **Москви**. В другій половині 15. століття володів там великий князь **Iван III.**, котрий увільнив свої землі від ярма татарського, розширив свою державу і поклав підвалини під московську державу. Він поставив собі за мету як найбільші українські землі відірвати від Литви і прилучити до московської держави. Через це стає він батьком московської політики, яка тягнеться по нинішній день, а змагає до зібрання усіх укра-

їнських земель під рукою Москви. Політику ту, якої завершенем має бути окупація Галичини, зовуть Москалі „збиранем русских земель“. Литовські і польські пани своїм поступуванням супроти Українців улекшували Іванови його змагання і спричинили народини московофільства на наших землях. Князі і бояри, що у злуці з Литвою і Польщею не мають ніякої будучності, шукають опіки у Москви. Бачимо се зараз по занесенню київського князівства, коли то брат послідного князя Михайло Олелькович зі своїми прихильниками шукає помочи у свого свояка, великого князя московського Івана, щоби здобути собі київський престол. Намір сей не удав ся, та се не занеохотило інших наших людей до повстань при помочи Москви. Найзамітнійше з поміж них є **повстане Михайла Глинського** перед 400 роками.

Михайло Глинський, нашадок визначного українського роду, провів свою молодість на дворах загорянських володарів. Пізнав богато сьвіта і богато научив ся; тому, коли у зрілім віці вернув у рідний край, став визначним провідником українських вельмож та здобув собі военну славу побідою над Татарами. З'умів він також здобути собі вплив на великого литовського князя Олександра,

що слідував на Литві по свому батькови Казимирові.

Завдяки впливам Глинського подіставали його свояки, українські князі високі уряди і достоїнства, через що Українці знов прийшли до значіння в литовській державі. То викликало зависть литовських і польських панів і вони рішили покласти сему конець. Скористали з наглої смерти Олександра і почали ширити поголоску, що Глинський вігнав короля зі світа, щоби стати його наслідником на литовськім престолі. Зачало ся знова переслідуване Українців, а особливо родини Глинських, яка стояла на чолі українського руху. Тоді Глинський увійшов в порозуміння з Москвою і підніс повстане. Та поміч Москви була за слаба, бо хоч Москва голосила, що йде боронити руську віру проти гнету, то на ділі думала лиш про свою користь. Іменно хотіла забрати білоруські землі і туди звернула усі свої сили. Тож і поміч, яку дала Глинському, була більше про око. Глинський не міг оперти ся переважаючими литовсько-польським силам, мусів покинути рідний край і склонився до Москви.

Тепер поміг Москві здобути важний пограничний город Смоленськ, та пізнійше втратив московську ласку і помер у тюрмі.

Така була доля сего першого визначного московофіла.

Від часів Глинського притихла борба Українців проти Литви. Князі і пани українські винищенні довгими борбами сиділи тихо, або за границею шукали собі красшої долі.

Інші корилися завойовникам і покорою здобували собі ласку сильнішого. Нарід був темний, тож і не думав про свободу. До того між Поляками і Литовцями запанувала на довший час згода і Литовці, попирані Поляками, мали більшу силу і змогу держати крішко в руках український народ.

Люблінська унія.

Коли литовські пани знашли зовсім українську самоуправу у литовсько-руській державі, стали самі в ній неподільно панувати. Їх великих князів з Ягайлового роду вибирали Поляки все своїми королями, щоби в сей спосіб задержати Литву при Польщі. Ягайлони, як польські королі, пересиджували у своїй польській столиці Krakovі, а через се Литвою правили їх іменем самі литовські пани. Наслідком сего Литва була і далі окремою державою, яку з Польщею лучила лише особа монарха. Та се не-

довго тревало. Не минуло і сто літ від часу, коли Литовці відібрали Україні самоврядування, а і їх держава перестала бути самостійною.

Хоча як Литовці і Українці боронилися проти тіснішої залуки в Польщі, то польські пани не зреклися ніколи наміру злучити Литву і Україну з Польщею в одну державу і ждали лише на додідну пору для переведення сего діла. Така нагода лучилася за панування Ягайлового правнука, останнього з його роду **Жигмонта Августа**.

Він був бездітний і втратив вже надію на побільшене свого роду. Могло отже таке лучити ся, що по його смерті Польща і Литва вибрали-би собі окремих володарів. Сего не бажав собі Жигмонт Август. Йому ходило о забезпечене Литви перед Москвою, яка чимраз росла в силу і змагала до відібраних українських земель від Литви. В залуці з Польщею Литва могла бути сильнішою, тому Жигмонт Август бажав удержання сеї залуки, і то як можна найтіснішої, в одну державу. Однаке такої тісної залуки з Польщею не хотіли литовські проводирівельможі. Вони боялися, що по залуці з Польщею втратять своє пануване на Литві.

Довгий час не міг король переломити опору і неохоти литовських панів до злуки. Вони уживали всіх способів, щоби до неї не допустити. Та коли король сильно на них напер на соймі у **Любліні**, вони потайки впіхали з міста, щоби наради сойму переврати. Однаке польські пани знаючи, що Литва через незгоду Литовців з Українцями не має сили, намовили короля не відступати і кінчiti дiло без участi литовських панів. За їх намовою король оголосив, що неприсутнім на соймі панам і послам повідирає уряди і маєтки, а унію переведе без них. Та мало сего. Польські пани бачучи, що король є озлоблений непослухом Литовців, використали се для сповнення свого давнього бажання — намовили короля відібрati Литві українські землі і прилучити їх до Польщі. Так і стало ся. Зачали від Волиня і Підлясся, а скінчили на Клівщині, так, що при Литві остала лиш невелика частина української землі, а всі інші прилучено до Польщі.

Посля з тих земель, залякані королівськими погрозами, вернули на сойм, присягли на злуку з Польщею і засіли з Поляками у спільнім соймі.

Тепер Литовці мусіли вже на всю згодити ся і рішено, що раз на все Литва

має мати з Польщею одного володаря, один спільний сойм, а тільки окремих міністрів, окремий скарб і військо.

Так отже **1569** довершила ся злука **литовсько-руської держави з Польщею**, яка зовсім з латинська **унією** а від міста Люблина, де довершила ся, **люблінською**. Вона погребала самостійність Литви. Даремні були зусилля і борби Литовців і Українців за збережене своєї державної окремішності. Унія люблінська, яку Поляки величують як добровільну злуку трох народів: польського, литовського і українського, на правах рівного з рівним, дала Польщі панування над Литвою, а передовсім над українським народом.

До унії люблінської польські закони і порядки були лише в тих українських землях, які були вже давнійше до Польщі прилучені, отже в Галичині, Поділлю і Холмщині. В землях литовсько-українських судили ще після наших давніх законів, в княжих часів. Знаємо про се зі збірника законів для литовсько-українських земель, так званого литовського статута, в якім було поміщено богато законів, виданих ще руськими князями.

Унія люблінська поширила українським землям, прилученим до Польщі, литовський

статут і українську урядову мову, але ввела одну важну зміну: Вона дозволила Полякам займати уряди і мати маєтності в українських землях, що досі було їм як чужинцям заборонено. Се було причиною, що ті землі з часом спольщилися. Польські королі роздають уряди і землі українські між польських панів, богато маєтків дістають вони як віно женячи ся з українськими дідичками і через се іх чимраз більше на наших землях і наша земля стає чимраз більше не наша. Вони то самовільно вводять на наших землях польські закони і порядки, польську мову, звичаї і просвіту. Тим способом вони поволі, але постійно перераблюють наше життя на свій лад.

Польським впливам найскорше піддалися наші вельможі і шляхта. Їм припала до вподоби свобода і привилеї, які мала польська шляхта. Польські шляхтичі були справжніми панами краю, без їх згоди король не міг нішо вчинити; вони-ж самі собі вибирали королів, урядників і судиїв, ухвалювали собі закони, а не платили майже віякого податку. Такі самі права дісталася тепер і наша шляхта, через се зблизила ся до польської, дружила ся з нею і своячила, переходила на латинський обряд та через се чимраз більше

польщили ся, забуваючи за свою вигодою на свій нарід.

Польщили ся також хоча не добровільно наші міста. В них заведено міську самоуправу після німецького закона, як се було по польських містах. Сю самоуправу взяли в руки чужі, захожі Поляки і Німці, бо після німецького права лише латинники могли займати міські уряди і вести ремесло та торговлю. Наслідком сего наші міщани мусіли з часом кидати ремесло і торговлю і займати ся виключно хліборобством, або кадали свою віру і нарід і за уряди та привілеї польщили ся. Зачинається те, що приходить ся нам і досі бачити по наших містах: перехід у чужий табор задля кусника хліба.

Наші міста тратять український характер і стають чимраз більше не наші. Поляки, Німці, а навіть Жиди стають в них господарями, випихаючи їх колишніх панів на передмістя.

А вже-ж віякий стан не потерпів так через нові порядки як селяни. Їх доля і досі невесела, тепер ще погіршила ся. Закон віддавав їх зовсім в руки панів. Пан був властителем ґрунту, на якім селянин сидів, та за те мусів давати панови данину своїми плодами і роботою. Пан його судив,

а до того суду ніхто не мав права мішати ся. Без дозволу пана не вільно було селянинови учити ся ремесла, не вільно також було покинути ґрунту. Такі тяжкі для селянина закони уложили шляхтичі на своїх шляхотських соймах. Доля селян погіршується ще більше, коли в західно-европейських краях як Франції, Англії, Нідерландах, людність значно зросла, а займаючи ся переважно промислом, не продукувала стільки збіжа, кілько треба було на виживлене населення краю. Тому сі краї мусіли спроваджувати збіже з далеких сторін, отже звернулися на схід, до Польщі. Там досі дідичі управляли рілою лиш на свою потребу, не маючи де збути збіжа, і давали селянам великі ґрунта за чинш оплачуваний плодами господарства як медом, худобою, збіжем. Тепер, коли можна було збіже добре в західні краї продати, пані повідбирали селянам частину ґрунтів, позаводили великі рільні господарства, а потребуючи робітника примушували селян до роботи на своїй рілі. Через те днів робочих на панськім ґрунті чимраз прибувало, так що селянин з часом день в день робив панщину. Супроти тих нових тягарів селянин не міг ніщо вдіяти, бо, як знаємо, всяке законодавство і властивула в руках шляхти. Шляхтичі самі собі

ухвалювали закони, які Ім були потрібні і самі їх виконували, займаючи всій уряди. А чи в наших часах не бачили ми законів для обмеження зарібкової еміграції? Така вже доля поневолених.

Лихо народови, коли сам не рішає про свою долю.

Козаччина.

Коли лута філя розбурханої ріки бе скажено в беріг, підмиває його, він западається і вода його розносить. Однаке та сама сила, що на однім місці нищить, на другім місці буде: бачимо, як вода ріки зруйнувавши беріг, землю з него наносить на інше місце, заповнююсю цею землею ями, підносить нею беріг або з часом творить острови і скелі. Подібно як вода розбурханої ріки, так і лихоліте, яке в 16. століттю побило наш народ, з одного боку нищило, але з другого мимохіть будувало. Се діялось так, що гнет, який в тім часі придавлював нашого селянина, скріплював силу, що вже від довгого часу серед нашого народу поставала і наслідком гнету чимраз більше зростала. Сею силою, яку витворив в себе сам народ, була — **Козаччина**. Се була та скеля, яку збудувала буря, що лютувала над нашим

народом і скеля та стала для українського народа заборолом.

Козацтво зродилося на широких степах України. Зразу слабе і незамітне вросло під кінець 16. століття у велику силу, а до його зросту причинилося невдоволене народа з польського панування і тяжке життя, яке мали наші батьки після заведення люблинської унії.

Татарська орда, котра в 13. столітю розвалила нашу державу, сама в 14. столітю наслідком суперечок і борб в ханській родині підунала. Вкінці західна її частина з над долішнього Дніпра і Дністра зовсім відірвала ся від головної, що сиділа над Волгою і утворила окрему орду з осередком в Кримі над Чорним Морем. Відси пішла ся так звана кримська орда, що крівавими слідами записала ся в нашій історії. Вона піддала ся під зверхність могучого під той час турецького султана, та чуючи ся під його захистом безпечною, почала грабіжними походами нищити сусідні українські землі.

Литва, котра приєднавши собі Українців і відірвавши від Татар паші землі, утворила могутню державу, тепер, коли через свою захланність і нетерпимість відтрутила від себе Українців, ослабла і не могла дати українським землям оборони від Татар. Тому

вохи палять і грабують Київщину, далі Піділе, Волинь, Білу Русь, Галичину та забирають тисячі нашого народу в неволю. Побивали їх деколи українські князі М. Глинський, К. Острожський і другі, та уряд літovський здебільша намагався подарунками забезпечити собі від Татар мир. Вони однаке дарунки брали, а своє робили. Особливо страшний був **хан Менглі Герай**, який з кінцем 15. століття спалив і пограбував Київ і Київщину. Почали ся постійні напади Татар, котрі з того зачинають жити, зарібуючи в сей спосіб, що забралих в неволю наших людей і зрабовану добичу продають у Кафі, що стає головним ринком збуту на українських невільників, котрих відсі розвозять съвітами. Тому ті Українці, що не вигинули під час нападів татарських, покидали свої оселі, а лише недобитки тулилися до оборонних замків. Наслідком сего на полудні від Києва, Черкас, Браслава зовсім опустошили наші землі, на розлогих безмежних степах завмерло всяке людське жите. Названо їх тому „**дикими полями**“.

Сі землі славилися великою плодовитостю і богацтвом. Новно тут було дикого звіря, табунів диких волів і коней, повно меду диких пчіл в степах, а риби у водах. Ті богацтва притягали ріжних

съмільчаків аразу з більших, а відтак і подальших міст і замків, які не оглядаючи ся на грозячу небезпеку від Татар, запускалися в глуб степів на охоту — польоване. З часом таких съмільчаків-удальців було чимраз більше, вони стали ходити цілими ватагами під проводом своїх виборних атаманів і усе літо перебували у степах полюючи, а тільки па зиму верталися до домів, ведучи з собою богату добичу: шкіри, мід, віск, рибу. Було се подібно як днесь ідуть люди на зарібки до Прус, щоби поратувати ся, піднести своє господарство. Лучались одначе і такі удальці, що зживши ся зі степом, не хотіли його кидати і поселялись у ньому на постійно тим радше, що вертаючи домів мусіли пограничним урядникам-старостам відстунати найліпшу пайку своєї добичі яко данину.

Та на польованю звичайно не кінчилося. Наші охотники стрічали у степу охотників татарських або і татарські загони, що ішли рабівничим походом на нашу землю. Приходило отже до борби і наші охотники ставали вояовниками. Через се пристала до них відповідна назва: почали їх звати козаками від турецького слова „**КОЗАК**“, що означало неосілий, **мандрівний вояк**.

Були між козаками люди ріжних станів: понайбільші міщен поблизьких міст і селяни, але бували між ними і шляхтичі, часто паничі з богатих панських родів, що йшли у степ віднайти пригод і навчити ся воєнно-го лицарського діла.

Козаки з часом чимраз дальше запускалися в степи на дніпровий низ і старалися обороняти і забезпечати від Татар свої „уходи“ се в землі, куди ходили на польоване. В тій цілі стали будувати на відповідних до оборони місцях засіки або „**Січи**“, се в **малі кріпости**, обведені деревляним частоколом і валом. Тому, що степ як край рівний мало надавав ся до оборони, почали козаки укріпляти ся на ріці Дніпро, куда Татари переправлялися, ідучи на свої грабівничі походи. Дніпро коло нинішнього Катеринослава перебиває ся через так звані „**пороги**“, се в камяні лавиці, що поклались на поперек ріки. Перебивши ся через них бистрою течію Дніпро широко роаливається і творить безліч зарослих островів, недоступних і легких до оборони. Тут на острові **Хортиця збудував** знаменитий атаман козацький, князь **Дмитро Вишневецький**, оборонний замок і обсадив його козаками і поклав тим підвальні під славну **Січ запорожську**. Був се той сам **Байда**, про яко-

го до днесь співає український народ пісні, величаючи його хоробрість і привязане до віри, котрої не вирік ся хоча султан давав йому за се свою дочку за жінку. Він волів радше погибнути страшною смертю: його повісили на гаку за ребро, а він перед смертю убив ще з лука султана і його дочку.

Коли козаки укріпили ся і зросли в силу, стали воювати з Татарами на добре. Вони вже не чекали, коли стрінуть ся з ними в степу, лиш виправляли ся самі в їх землі, нападали і пустошили їх міста.

Як задивляв ся на се польсько-литовський уряд? Найближі до козаків пограничні старости відразу зрозуміли користь, яку може мати держава в козаччині. Вони пізнали, що лише козаки зможуть оборонити східні землі від Татар, тому часто самі ставали на чолі козаків в їх походах, та радили королям, що були рівночасно великими князями литовськими, взяти козаків на королівську службу для оборони границь. Та скарб королівський не мав на се гроша, тож король не спішив ся. Зроблено се пізнійше, але не для борби з Татарами, лише противно: для здержання козаків від нападів на Татар.

На походи козацькі жалувалися вже здавна хани татарські перед польськими королями і обертаючи кота хвостом представляли свої грабіжні напади як відплату за походи козаків на їх землі; дарма, що давно перед козацькими походами на Татар Татари пустошили нашу землю. Королі добре знали в чому річ, та боячи ся війни з Татарами обіцювали зробити порядок з козаками. В тій цілі рішили взяти їх у свою службу. Списано козаків в книгу звану реєстром і обіцяно їм платню від короля за стережене границі. Над піни установив король свого старшого, щоби їх мати в сей спосіб в своїх руках і здергати від походу на Татар. **Реєстр** сей, себто спис **велів зробити** останній Ягайлович **Жигмонт Август**, а по нім **Степан Баторий**. Та до реєстру записано лише небогатого козаків, бо лише шістьсот, коли їх в сю пору було тисячі, а число їх, так сказати-б, з кождим днем росло.

Козаки, записані в реєстр і віддані під руку окремого начальника козацького, **вважали себе** за щось лішого від других, за вільних людей, бо незалежних від старостів, перед якими всю мусіло корити ся. Вони вважали себе **за військо королівське**, тож домагалися для себе окремих прав і при-

вілеїв, а почували ся лиш до обовязку: слухати свою старшину і бороти ся з Татарами. Від тепер бачимо крім давніх станів: шляхти, міщан і селян **НОВИЙ СТАН КОЗАКІВ** з окремими правами і урядженнями. Досі козаковане було лише часовим заняттям людий з ріжних станів, бо той, що днес був козаком, по повороті домів ставав рільником чи ремісником, та підлягав влади старостів. Тепер є в тій зміна. Чимраз більше бачимо людей, що вважають себе нічим іншим лише козаками, бо приналежність до козацтва дає їм не лиши славу і доходи, але і деякі права. Вкінци і уряд признає ті права, бо потребує козаків до воєн з Москвою.

Так отже інакше було подумано, та що іншого з того вийшло. Реестр, що мав обмежити і звязати козаків, причинив ся до їх зросту. Число козаків чимраз більшає, до них пристають не лише поодинокі люди, але цілі міста і села.

Ще більше до зросту козацтва привинила ся укія люблинська. Вона, як вже було сказано, ввела польські порядки на українських землях, прилучених до Польщі. Через се погіршила ся доля наших селян, а панщиняне ярило стало їх чимраз більше притискати. Втікаючи перед ним іде наш селянин туди, де свобода, отже на схід під

козацьке право. На степах повстають нові оселі: хліборобські. Були се хлібороби-вояки, бо близкість Татар примушувала їх укріпляти свої доми немовби малі твердині і іти в поле з рушницею в руках, бо не мож було знати, відки і коли явить ся лютий Татарин. Так залюдняють ся степи над долішнім Дніпром і Богом, а дикі поля в часті стають загospодарованим краєм, де мешкав християнський народ. Однаке не так легко було збути ся селяниноvi панів. Вони пішли за ним і в степи. У королів випрошували собі пани землі на степах, представляючи їх яко пустки, під час коли вони були вже гарно загospодаровані козаками. Королі, не знаючи тих земель, роздаровували панам величезні простори українських степів. Обдаровані посыдали на Україну звичайно лише своїх слуг або арендарів з королівським письмом. Вони являлися нечайно серед степів, оголосували землю власностю пана і домагалися данини від їх нових поселенців. Зразу жадали невеликої данини, та хлібороби не хотіли і чути про панів, від яких нераз десятки миль втікали, тож приставали звичайно до козаків, щоби жити свободно після козацьких прав. Вправді права козацькі належали ся лише реестровим козакам, та уряд потребуючи козаків до війни, приймав

до козацького війска також і невписаних в реєстр, тому і вони користувалися тими самими правами, що реестрові.

Наслідком сего числа, а з тим і сила козаків дуже зросла. Видко се передовсім по їх походах. Вони запускають ся чимраз далі на півднє, нападають татарські і турецькі міста над Чорним Морем і визволяють братів з неволі. На ніщо не здалися заборони польських королів, які хотічи здіржати козаків від походів на море не пускали припасів пороху і оружя на Запороже, а козаків пійманих з татарською добицею смертю карали. Польський король **Степан Баторий** стратив раз кілька десять козаків на львівськім ринку за участь в поході на Татар, нарочно в присутності турецького посла, щоби тим Турків задобрити. Та се не відструшувало тисячі інших іти в нові походи, не оглядаючи ся на ніякі заборони ні кари. Козаки, добувши собі сильне становиско в південново-східній Україні, перестали числiti ся з литовсько-польським урядом.

Козацькі війни.

Коли так **на Україні** всі, що не хотіли терпіти панського і старостинського панування, переходили до козаків, втворилися там

два ворожі табори: козацький і панський. Під кінець 16. століття до козаків пристала більшість хліборобів полуднево-східних українських земель. Вони і далі орали землю, займалися промислами і доставляли козакам-войовникам на Запороже всяких припасів, а коли заходила конечна потреба ставали разом з ними до борбі і вважали ся з козаками за одно. Проти них стояли пани, що вважали себе за володарів тих земель та оселеної на них людності і хотіли, щоби вона корила ся їх судови і власти та платила їм данину і ріжкі оплати (від мланів, перевозів, від паленя горівки і т. ін.)

О суперечку між обома таборами було нетрудно, що небудь могло її спричинити, а зачіпка могла вийти з котрої небудь сторони. Як звичайно буває, вийшла вона від сильнійшого: Білоцерківський староста Януш Острозький відібрав 1590 р. козацькому отаманові Криштофові Косинському маєтність, яку він за свої воєнні заслуги одержав був від сейму в нагороду. Права на такого пана як староста під той час шукати було годі. Звичайно таке тоді в Польщі діяло ся, що кождий, хто почував ся на силах, сам собі з оружием в руці робив справу. Тою дорогою пішов і **Косинський**. Він

згуртував коло себе козаків, між якими було певно більше таких як віл покривдженіх і непдоволених, та повів їх на панські замки. Сам був-би нічого не вдіяв, як-би був месником лиш своєї кривди; він мстився і за других. Козаки пішли на Білу Церкву і інші замки Острозьких, добули їх і пограбували. Білоцерковщина, Київщина і части Волині опинилися у козацьких руках, бо Косинський куди прийшов лиш зі своїм війском, відбирав від міщан і селян присягу вірності і послуху запорожському війскови та приймав всіх охочих до козаків і признавав їм козацькі права. З того бачимо, що Косинському йшло не лише о пімсту, він амагав до того, щоби дати волю поневоленому народови, допускаючи до прав козацьких усіх, що до козаків пристати хотіли. В тій першій отже козацькій борбі з панами показується вже гадка утворення козацької держави.

Та пани, побачивши, що рух козацький може їм зовсім відібрати пановане на українських землях, зібрали скоро усі свої сили (під той час кождий з панів удержував своє військо, зложене головно з убогої шляхти) і і ударили на Косинського. В борбі з ними Косинський погиб, та хоча його не стало, борба йшла далі під проводом іншого отамана **Грицька Лободи**. Пани жусіли уступити

та дозвілити козакам свободу приймати до себе усіх селян, що хотіли до них пристати.

Тепер вже сила козаків була така значна а імя їх яко хоробрих борців проти Татар і Турків таке славне, що тодішній цісар Рудольф II., задумавши погромити Турків і прогнати з Угорщини, де вони були давнійше усадовилися, післав до козаків послів, просяччи їх о поміч. Посол цісарський Лясота привіз на Запороже хоругви з цісарським гербом, срібні труби і греши, просяччи Запорожців, щоби пішли на Волощину і заступили там Татарам, помічникам Турків дорогу на Угри. Не пішли однаке туди Запорожці, бо воліли воювати татарські міста, натомість виправила ся там козаччина з Поділя і Волиня під проводом отамана **Наливайка**. Війско Наливайка складало ся головно з убогої шляхти, яка не маючи своїх земель, жила лише з ласки панів по панських дворах. Ся шляхта, втративши з якої небудь причини службу, приставала до Наливайка і ішла з ним.

Вернувшись з походу на Волощину, Наливайко пограбив Волинь і пішов на Білу Русь. Коли уряд обернувся проти него

з війском, він злучився з запорожськими козаками. Прийшло тепер до завзятих борб, в яких остаточно польський гетьман **Жолкевский** примусив козаків, щоби піддалися. Стало ся під **Лубнями** по довині облозі. Провідники козацькі **Наливайко і Лобода** **погибли** лютою смертю по довшій вязниці і муках. Усієї Козаччини не зміг одначе Жолкевский винищити, та мусіла вона тепер уступити далеко на півдні за пороги на дніпровий низ.

Тоді польський **уряд** оголосив, що **усі права козакам відбирає** і їх касує. Однаке уряд не міг довго бути строгим супроти козаків. Незабаром зайдуть в Польщі події, які примусили уряд ввернути ся до козаків з просьбою о поміч. Прийшло іменно до війни Польщі на півдні з Волохами, а на півночі зі Шведами. В Польщі о війську було нелегко, бо шляхта мала обовязок боронити лише краю, а за походи за границі мала одержувати окрему плату. Та що королівська каса була здебільши порожна, тож прийшло ся урядови просити козаків о поміч. Серед козаків була тоді **два сторонництва**: одно **непримириме**, яке не хотіло і чути про згоду з урядом; друге **угодове**, яке хотіло за поміч урядови дістати назад давні права. Верх взяло сторонництво уго-

дове під проводом отамана **Кишки** і козаки не відмовили урядови. Та козаки, даючи по-міч, зажадали привернення козацьких прав і уряд мусів остаточно се вчинити.

Через сі війни, в яких козаки проливали кров за інтереси польської держави і віддали їй значні прислуги, **віджила козаччина з поч. 17. ст. на ново**, бо уряд, потребуючи її, не боронив нікому вступати в козаки. А потребував їх знова до війни з Москвою. Там вимер під той час царський рід і настав внутрішній заколот. Тим хотів покористувати ся король польський **Жигмонт III**, щоби захопити московський престол для свого роду. У тім ділі стали йому козаки в пригоді. На поклик короля іде їх велика сила до сорок тисяч люда на Москву, воює там кілька років і доводить Москалів до сего, що вони годяться прияти польського королевича Володислава на свого царя. Так отже мала Польща завдяки помочи козаків злутити ся з Москвою під проводом польських королів. Діло се, так корисне для Польщі, попсуває сам король і до злухи не прийшло. На московськім престолі засів Михайло Романов, який заключив з Польщею мир, даючи їй забрану за Глинського пограничну українську землю Сіверщину а важним городом Смоленськом.

Через се Польща злучила з початком 17. ст. усі українські землі під своїм володінням.

Крім походів в користь польського уряду, **робили козаки походи** на власну руку **проти Татар і Турків**. Найчастіше відбували вони такі походи долі Дніпром на побереже Чорного Моря. Виправлялися туди на своїх чайках т. е. човнах, в яких містилося 50—70 людей. Кожда чайка була уоружена в кілька арматок. Число чайок в поході бувало ріжне, та звичайно було їх менше ніж сто, отже число козаків, беручих участь в поході, було лише кілька тисяч, часто значно менше. Та відвага ставала за силу. Козаки нападали не тільки на близші міста чорноморські, але перепливали звичайно в трех добах ціле, дуже ненаспокійне Чорне Море і нападали на малоазійське побереже. Коли по дорозі стрінули турецькі кораблі, старалися перед ними заховати до ночі, а тоді окружали їх довкола, причалювали і вдранувалися на них; добувши їх забирали зброю і все інше, а кораблі затоплювали. Лучалося, що нераз мусіли і в день приняти борбу з турецькими кораблями, а тоді боролися за взято, часто аж до загину, ніколи не зазирючись. На ніщо не здалися заходи турець-

кого уряду, щоби сі походи спинти. Не помогало се, що Турки висилали в горло Дніпра свої кораблі, щоби застунали дорогу козацьким чайкам і не пускали їх на море; козаки давали собі зі всім раду. Вони на валках пересували свої чайки берегом і лишали турецькі кораблі поза собою. Не помогало і се, що уряд окремими післанцями повідомляв побережну людність про набіг козаків; вони скоріше чим післанці були на місци, добували замки, випускали бранців на волю і з чайками, навантаженими всяким добром: зброею, золотими і срібними річами, коврами, дорогими материями і одягами, вертали домів на Січ. Добичу ділили: часть брали на воєнний скарб, а решту по рівні між себе.

Тими походами здобувають собі козаки славу найсьміливіших і найзручніших морських воївників по цілому світу. Їх славлять за хоробрість, як се видко із записок сучасників, не лиши свої, але і чужі, як Французи, Поляки, Італійці, а навіть Турки. Так як за давних княжих часів, **Чорне Море стає знова українським**, па нім господарять свободно козаки, не лякаючи ся зачинати самого Царгорода, столиці грізного султана, перед яким тоді усі володарі Європи дрожали.

Козацькі порядки.

Нід той час, т. а. з початком 17. століття, виробляють ся козацькі порядки.

Серцем, осередком козаччини, була **Запорожська Січ**. Містила ся вона на однім з численних дніпрових островів. Там переховували козаки своїх хоругви, зброя, скарб, припаси воєнні і човни. Місце сховку часто зміняли, переносячи Січ з одного острова на другий для безпеченства, бо більших укріплень у них не було, а в звичайний час на Січі жило не більше як кількасот козаків. Головна їх сила перебувала на степах, займаючи ся господарством і промислами (польованням, риболовлею і т. д.). Залюдовалась Січ тільки перед походами. Тоді із всіх усюдів стягали ся туди охочі до походу козаки, привозили припаси і виладжували чайки.

На чолі козаччини стояв старший, якого козаки звали **гетьманом**. Вибирали його на раді вільними козацькими голосами. Його помічниками була **старшина козацька**: **писар**, який вів козацьку канцелярию, **обозний**, який командував арматами, **осавул** прибічний гетьмана, що сповняв його поручення. Ціле військо козацьке ділилося на **полки**, полки на **сотні**, а сотні на де-

сятки або куріні. Полкам проводили **подковники**, сотням **сотники**, курінам **стамани**. Число козаків в полку як і число полків було ріжне. Бувало полків по кілька і до кільканадцять, а в кождім полку кількасот до кілька тисяч козаків. Кождий полк мав свою віданаки, **хоругви**, своїх сурмачів, трубачів і довбошів (з бубнами). Військо було добре упорядковане: мало свою **артилерію**, **фльоту** (чайки), **скарб воєнний**, **магазини**, а навіть **музику**. Ідуши в сухопутний похід, везали з собою на возах **армати**, сокири, коси, заступи, ланцухи і шнури. Коли приходилося їм обороняти ся від ворога, вязали вози в табор, зпереду і ззаду уставляли армати, а з боків ставали самі з рушницями. Коли приходилося їм скрутно, насипували на вози землю і з за того валу боронилися. Тaborи такі були майже нездобуті, хиба голодом можна було примусити козаків до здачі. Уоружені були козаки в **рушниці** і **шаблі**, а деколи в списи і стріли. Носились просто: груба сорочка і керекя (жупан) се був їх одяг. Їли теж просто, щід час походу сухарі і саламаху: варене пшено і тісто розведене водою, що відразу було для них поживою і напитком. На Запорожжю ліпше жили. Мали там сушену рибу, дичину і іншу іду, з напитків мід і горіяку.

При простім способі життя заховали козаки сильне здорове і велику витривалість на невигоди. Жите своє мало цінили. Мало хто вмирав дома, свою смерть, звичайно гинули в борбі. За те понад все ставили свободу.

На Запорожжю не вільно було жити жінкам під карою смерті. Та й не легке було там жите особливо зимою, бо приходилось там жити в курінях. Були се прості шопи з дерева або очерету, накриті шкірами від дощу.

Свята і пости були в козаків у великій пошані.

Козаки звали себе **вільним війском запорожським**, а між собою товаришами. Поляки звали їх по доброму панами молоцями, а в злости як попало.

Усі важніші справи обсужувалися на **козацькій раді**. Тут кождий був рівний, міг осуджувати старшину, навіть гетьмана і жадати їх скинення. Так вернув отже на Україні давній вічевий лад княжих часів. Ноза радою, особливо в поході, козаки слухали вибраних собою старшин безуслівно, а гетьман був справдіщим паном життя і смерти усіх козаків.

Церковні справи на Україні.

Козаки доси займалися обороною своїх козацьких прав і боролися за визволене поневоленого люду з панської неволі. Тепер, коли зросли в силу, стали займати ся і іншими справами, які живо обходили весь наш народ, а іменно церковними відносинами на Україні.

Зразу віра Українців ріжнила ся від віри Поляків лише обрядом. **Поляки** мали з Риму **обряд римський**, а **Українці** з Греції, з Царгорода, **обряд грецький**. Но якісь часі Греки, а за ними і інші народи, що від них приняли християнство, отже і Українці, відлучилися від римської церкви і місто папи **признавали** своїм церковним **зверхником царгородського патріярха** (т. е. найстаршого над грецькими єпископами). Так розділила ся церква на латинську, яка з часом прозвала ся **католицькою**, і на грецьку або **православну**. Вірні римської церкви звали вірних церкви грецької шаматиками, се є такими, що відділилися від церкви, а вони самі себе звали православними, то є людьми доброї, правдивої віри. Між сими обома церквами настала ворожнеча.

Тому, коли наші землі прилучено до Польщі, **польські королі**, які були римської

віри, почали до нашої церкви ворожо відносити ся. Причинало ся до сего і те, що польські королі, бажаючи з'єднати в одно Польщу і Україну, хотіли усунути ріжницю віри між Поляками а Українцями, бо вона перешкоджала сей тісній злуці. Вже король Казимир, а по нім Ягайлони, старалися усікими способами припинити православну віру. Її визнавців не допускали до урядів, ремесла, торговлі, не признавали в суді їх присяги, в містах позволяли їм мешкати лише в окремих частях, а навіть не дозволяли померших хоронити прилюдно з церковними церемоніями, з процесиею. В сей спосіб відтягали Українців від православної віри, а приводили до латинства, бо многі Українці, не хотячи жити в припиненню і бажаючи дістати якийсь уряд, або просто для кусника хліба, покидали свою віру, а з тим і свій народ. Таке то старе, а все нове!

Чим далі, тим тяжшим ставав гнет православної церкви. Польські королі присвоїли собі право настановляти православних владик (епископів), та хотячи ослабити православну церкву, лишали владичі престоли необсадженими, а заряд епархій віддавали тимчасом єпископам латинським. Як ласки якої мусіли добивати ся православні груби-

ми оплатами і дарунками, що ішли в кишеню двірських панів, а навіть королевих, обсади владичих престолів. Та й то звичайно не було в сего для церкви великого хісна. Владики становили королі не тих, кого собі народ бажав, лише звичайно людий, що чимось для королів заслужили ся або прямо своїх любимців. Охочих на владичі престоли було все доволі, бо церков православна мала великі маєтки, які протягом віків записували їй ріжні набожні князі і пани для удержання духовенства, церков, школ і шпиталів. Тому лучало ся нераз, що неодин вельможа, провівши жите у війнах, або на королівськім дворі, вже в старшім віці висъявчував ся і діставав владичий престол. Наслідком сего церков православна занепадала, не маючи відповідного проводу. Маєтки церковні йшли на роскішне жите, упадали церковні школи і добродійні заведення. Серед духовенства і народу запанувала темнота і упало релігійне жите.

Хто мав подати поміч занепадаючій церкві? Її зверхник, царгородський патриарх, був далеко і не мішав ся звичайно в церковні справи на Україні. Його зверхність обмежала ся до того, що він благословив настановленого королем митрополита. І грецька церква була тоді в занепаді. Вона зави-

сіда від турецького уряду, якому мусіла оплачувати ся. Тому патриархи, заплативши добре турецькому урядови за своє достоїнство, старали ся відбити собі се на підчиненім духовенстві і тому благословили кожного, хто міг їм добрє за се заплатити.

В тім тяжкім часі для православної церкви, однокими опікунації і оборонцями її були **церковні брацтва**. Вони мали опікувати ся будинками церковними і убогими. Та в дійсності вони займали ся усіми справами, які в тім часі обходили наш народ. Вони старали ся о обсаду епископства, о рівні права православних з латинниками, о самоврядуванні у своїй церкві, а при тім закладали школи та печатні (друкарні), спроваджували на Україну учених, щоби піднести просвіту. **Найстарше таке брацтво** повстало ще в 15. столітю при церкві Успенській у Львові (**Ставропигія**), а його слідом прийшло до засновання таких самих брацтв по інших українських містах як: в Пере~~миши~~ши, Рогатині, Луцку, Острозі і інших. Брацтва ті причинили ся дуже до піднесення просвіти і релігійного життя на Україні. Члени брацтва устроювали сходини, на яких читали набожні і учені книжки, поучували людей в справах віри і моральності, боронили православну віру, а поза

тим слідили за добрим житем своїх членів. Брацтва здобули собі призnanе у нашого народа. В братчики записувалися не тільки міщани, але і останки української шляхти і вельмож. З часом повага брацтв так зросла, що вони зачинають наглядати за житем духовенства а навіть владик і царгородські патриархи признають їм до сего право. Таке право здобуло собі під кінець 16. ст. львівське усменське брацтво, якому всі інші були підчинені. Та сей нагляд брацтва не міг подобати ся владикам, які були привикли правити церквою зовсім самостійно, бо доси, іх зверхники, царгородські патриархи, в справі української церкви не мішали ся. Приходить до сучерепок між владиками а брацтвами, в яких патриархи стають по боці брацтва, часто осуджують владик і навіть накладають на них острі кари.

Се вмішуване брацтв і патриархів в справі української церкви вважають владики за тяжке для себе ярмо і продумують, якби з него увільнити ся. Вони шукають помочи в римській церкві і зачинають думати, чи не піддати би ся їм під зверхність напи, тим більше, що через те могли дістати в Польщі ті самі права, які мало духовенство латинське. Та не лише владики були сеї думки. Також між съвітськими право-

славними людьми було чимало таких, що до сеї гадки прихильни ся. Римська церков, яка перед тим також була занепала, тепер піднесла ся зі свого занепаду, тож притягала до себе людей православних, які не могли давити ся на розлад у своїй церкві, а не були в силі його усунути. Вони мали надію обновити свою церкву через злуку з Римом. На їх чолі стояв опікун православної церкви, могутчий князь **Василь Острожський**.

Гадка злуки нашої церкви з римською була не нова. Вже короля Данила пробували папи приєднати до своєї церкви. Данило не був саму противний, жадав лише за се помочи проти Татар. Коли поміч не наспіла, діло розбило ся. Майже в 200 літ опісля повторили ся ті заходи і довели до сего, що **на з'їзді** достойників латинської, грецької і української церкви, в італійськім місті **Фльоренциї** злучили ся ті церкви, а та злука зоветь ся **унією Фльорентинською**. Іменем української церкви приняв і заприєг сю злуку **київський митрополит Ізидор**. Однаке і се діло довго не устояло ся і наша церква незабаром знова відлучила ся від римської.

Обновлена в 16. столітю римська церква стало головно за приводом монахів **Езуїтів**

знова про унію думати. Думав про ю і ревний католик, що був під впливом Езуїтів, король польський **Жигмонт III**. Почалися живі переговори владик з представниками римської церкви, які остаточно довели **до заключення унії**. Сталося се на церковнім з'їзді або соборі в місті **Берестю** 1596 р. Є се **унія берестейська**. Після умов сеї унії наша церква піддала ся **під владу папи**, але задержала свій обряд, а її владики стали в правах рівні з польськими. Головними провідниками в нашого боку в тім ділі були **владики**: львівський **Балабан**, луцький **Терлецький** і володимирський **Потій**, а до них пристав пізвійшо **митрополит Рагоза** і деякі інши українські владики.

Проти унії заявив ся тепер її давнійший прихильник **князь Василь Острожський**. Він хотів, щоби унії довершено на загальнім соборі при участі патриярха. Тимчасом діла довершили самі владики, ще і без него. Він тому **скликав окремий собор православних** таки на той сам час до того самого **Берестя**, в якім взяли участь духовні і сьвітські люди, що осталися при православ'ю. Та **до порозуміння** між обома соборами **не прийшло** і вони себе взаємно прокляли які відступників. Обі сторони шукали тепер помочі у короля. Король став по боці владик, що

принали унію. Він стояв на тім, що православні повинні слухати своїх владик, тож карав непослушних священиків, відбирав від них церкви і давав їх уніятам. Відси прийшло **до завятої борби між православними і уніятами**, в якій брали участь не лише священники, але і брацтва, міщанство і шляхта. Небавом прийшло вже і до оружної розправи. Силою почали собі забирати церковні маєтки. Та православні скоро побачили, що не устоять ся в тій борбі проти уніятів, які мали за собою польського короля і панів, тим більше, що їх покидали вже і ті українські пани, які ще були остали при православній церкві.

Тоді **православні** стали оглядати ся за помочию і **знайшли поміч в козаччині**. Українським козакам близша була православна церква через свій устрій, який допускав громаду до голосу в церковних справах, приміром при обсаді парохій або владичих престолів, коли в римській церкві рішала виключно воля церковних достойників. До того унію попирав польський король і польський уряд, а там, де був король і його урядники, не могли бути козаки, які з ними все ворогували. Не мало заважив і вплив тодішнього козацького провідника, ревного прихильника православної церкви, Петра Ко-

нашевича Сагайдачного. **Козацтво дало поміч православним**, ваяло участь в релігійній борбі, яка обходила живо весь наш народ. З того часу козацтво бореться не тільки за свої права і свободи козацькі, але також за права православної церкви, до якої належали люди з усіх станів українського народу, шляхта, міщани і селяни. Ти стають вони на ширшім ґрунті, з оборонців прав одного стану, стають оборонцями і представниками змагань людей з різних станів, усіх православних Українців.

Петро Конашевич Сагайдачний.

Козацькі борби в обороні православної церкви і простого народу ще і тим загально-народні, що в них коло козацтва згуртувалися Українці всіх наших земель. Зокрема визначну участь в тих народних рухах ваяла **Галичина**. Хоча вона вже на два століття перед іншими українськими землями була прилучена до Польщі і підлягала її впливам, то однак не пропало у ній народне жите. Вона дала початок церковним брацтвам, які так заслужилися для піднесення просвіти нашого народу і зібрали коло себе всіх Українців, що остали вірні свому народові. Іх

народна робота дала захопу і вір іншим землям. Також заходами кількох визначних галицьких учених віджило українське життя в занепавшій столиці нашій, Києві. Там постало братство, печатня і школа, через що Київ став осередком українського життя, в якім брала участь українська шляхта, коозацтво і міщанство. Галичина дала також Україні одного з найвизначніших гетьманів, борця за визволене українського народа: Петра Конашевича Сагайдачного.

Петро Конашевич Сагайдачний походив з дрібної старосамбірської шляхти. Покінчивши славну під той час українську школу в Острозі на Волині, пішов він у світ долі шукати і опинився по якісь часі на Запорожжю. Тут скоро своїм розумом, відвагою, образованім і знанням военної штуки дійшов до значіння, а вкінці до гетьманського уряду. Найбільшу славу добув він собі походом на татарське місто Кафу, котре здобув і увільнив тисячі невільників з татарської неволі. Тими і іншими морськими удачними походами добув він собі такої поваги і послуху серед козацтва, що зміг його повести тою дорогою, яка йому видалася найхоссенійша для козаччини і нашого народа. Він іменно належав до тих Запорожців, котрі в згоді з правителством бачили

будучність козацтва. Сі угодові козаки старали ся заслужити собі у уряду признане і поширене козацьких прав. Тому козаки на

Петро Конашевич Сагайдачний.

зазив Сагайдачного брали участь в тих численних війнах, які Польща під той час вела, не щадили своєї крові для неї в надії, що

уряд за се їх нагородить, признаючи козацтву право до життя. З тої дороги не звело козаків і се, що польське правительство як тільки хотяйби на коротко настав мирний час, змагало спинити або і зовсім знищити дальший розвій козаччини. Діяло ся се головно за приводом Сагайдачного, який все таки вірив, що зуміє у польського уряду добути красну долю для козацтва.

Під його проводом козаччина віддала незвичайно великі послуги Польщі. Найперше у московській війні. Королевич Володислав попробував був знова добути собі московський престол, та коли загрався аж під Москву, польське військо, не одержавши платні, покинуло його. Королевич був-би марно пропав, та Сагайдачний зі своїми козаками станув йому в пригоді і не лише вивів його з біди, а ще допоміг Польщі до заключення корисного миру з Москвою.

По повороті з московського походу зайняв ся Сагайдачний відновленем православної церковної епархії. Під той час лише львівська епархія мала православного владику, бо польський король, хотічи зав'єчти православну церкву, не позволяв обсажувати владичих престолів православними. Сагайдачний, сам ревний прихильник православ-

ної церкви, якууважав за признаку, що відріжняла Українців від Поляків, станув в її обороні. Порозумівши ся з київськими українськими громадянами, котрі гуртувалися в церковнім брацтві, до якого належав Сагайдачний з усім запорожським війском, запросив преїжджаючого через Україну ерусалямського патріярха Теофана до Києва і тут під охороною козацького війска, Теофан посвятив митрополита і владик на православні владичі престоли. Так довершив Сагайдачний діла дуже важного для православної церкви, а козаки з того часу є вже постійної її оборонцями. Уряд не призначав нової церковної єпархії, однак тому, що за нею стояв Сагайдачний, не сымів із зачіпати, тим більше, що прийшла знова хвиля, в котрій уряд мусів дуже з голосом козаків числити ся.

Над Польщею повисла турецька гроза. Вже від довшого часу Турки, непокоєні козаками, домагалися від польського уряду, щоби козацьким походам зробив кінець. Польське правительство хотіло заспокоїти Турків і раз-враз висилало до козаків своїх комісарів з наказом виділити з поміж козаків найсміливіших і найрухливіших людей, вернути їх у підданство і сим покласти кінець морським походам. Козаки держалися

своєї мирної політики з польським урядом і далі, тому обіцювали покорити ся його волі, занехати морських походів, та на обітниці кінчило ся. Се стягнуло на Польщу турецьку бурю.

Турецькі війска великою силою рушили на Польщу, а коли гетьман польський Жолкевський заступив їм дорогу, Турки його рошибили і він сам наложив в борбі головою. Польщі грозила загибель, бо вона не мала досить війска, щоби здіржати страшну турецьку навалу. Туреччина мала тоді найсильнійше у Європі військо і всі володарі перед ним дріжали. Однак лише козаки не боялися переваги турецької і здобули собі в цілій Європі славу одиноких і неустримих борців проти Турків. Тому ідуть до козаків благальні посольства від польського короля о поміч. Сесю хвилю задумав використати Сагайдачний, поїхав на сойм до Варшави і тут предложив свої домагання за поміч проти Турків. Він жадав затвердження новопосьвячених православних владик і поширення козацьких прав. Король приняв його дуже ласково та на тім і скінчило ся. Мимо сего козаки пішли на війну, бо не могли оперти ся примані, якою була для них борба з невірними. Під твердинею **Хотином** над Дністром недалеко галицької гра-

під' злучило ся 40 тисяч козаків з польським війском, якого було менше. У Поляків вступив дух. Закипіла завзята борба. Турки звернули усі свої сили на козаків, бо знали, що коли їх зломлять, то над Поляками легко віднесуть побіду. Та козаки мужно відмежували усі напади Турків, ще і самі випадали з табору і безнастінно, особливо ночами, непокоїли турецьке військо. Вкінці Турки були примушенні відступити і заключити з Польщею мир. Тим способом козаки уратували Польщу, а Поляки величали їх хоробрість і умітність воювання з Турками.

Уповаючи на свої заслуги, козаки вертаючи з походу, знова подали польському урядовці свої домагання. Вони жадали, щоби їм було вільно жити по всіх українських землях, в посіlostях королівських, духовних і панських, та щоби їх православна церква мала рівні права в польською. Та тепер, коли рукою козаків відвернена була турецька небезпека, король засильвав іншої. Він зажадав від козаків, щоби обмежили своє число до трох тисяч, всі прочі мали стати крепаками, а православній церкві не дав ніякої полекші, тільки обіцяв загально, що не буде їй діяти ся кривда. Така була заплата Польщі за прокинуту кров козацьку в ІІ

обороні. Мирна угодова політика Сагайдачного не принесла хісна нашему народови і се боліло його більше чим рана, одержана в хотинськім бою, яка довела його до могили. Умираючи (1622 р.) дав він своїм завіщаням доказ, як дорога його серцю була народна просвіта. Майно своє записав він на київське і львівське брацтво церковне, щоби вони за його гроші удержували добрих і образованих учителів для виховання українських дітей. Тож з плачем ховав його народ, а брацькі школярі похвальними віршами звеличали пам'ять свого опікуна і добродія.

Козаки остали вірні свому гетьманови і по його смерти. Слідом його вони бедуть церков і просвіту на Україні під свою опіку і піддержують освічених наших людей в борбі проти латинщеня і польщення национального народу і через се стають його провідниками. Се стягає на них ворожечу уряду і шляхти і перед того скоро призабувають ся заслуги козаччини для Польщі. Козаки були тепер непотрібні, бо настав вже мир з Турками. Противно, вони шкодили інтересам шляхти, бо не давали її спокійно загосподарити ся на богатих українських землях. Козаки не то що самі не робили панщини, та ще і непокірних селян

брали в свою опіку проти панів. Бажала отже польська шляхта знищити козаччину, та поки-що руки були за короткі, бо Польща не мала ще на се війска. Натомість зачав уряд чимраз більше гнобити православну церкву, а щоби й лекше зломити настановляв усюди по українських містах і селах уніяцьке духовенство. Та тим скодив лише церковній унії, бо український народ в ворожечі до польського уряду противив ся її, боячи ся, що унія заведе його до латинської віри, а дальше спольщить його цілковито, як сего хотіли Поляки.

Самих козаків не відважив ся польський уряд ще поки-що займати і вони ведуть далі свободно свое воєнне діло. Їх **походи на Чорне Море** в чимраз съміливійші; вони пустошать і грабують турецькі побережя в Азії і в Європі, палять передмістя Царгорода, столиці гордого султана, а всякі заходи турецького уряду, щоби се спинити, нішо не помагають. Козаки втручаються навіть в сварки між Турками а Татарами і підшомагають татарського хана, що збунтувався проти султана і силою проти турецького війска удержануть його на ханськім престолі. Відтак заключують з ним союз, котрим обі сторони зобовязують ся взаємно

собі помагати проти кожного ворога. Так приготовляли ся козаки до війни з Польщею. Вони злучили ся зі своїм давнім ворогом себто з Татарами, з якими так довго і заважто бороли ся, щоби забезпечити собі поміч на борбу з Польщею, до якої скорше чи пізніше мусіло прийти.

Війна козацтва з Польщею тому була неминуча, що обі сторони до чого іншого змагали. Шляхтоцька Польща заневолювала весь простий народ, щоби мати дарового панцирняного робітника. Натомість козаки домагалися рівних прав зі шляхтою і визволяли простий народ з закріпощення, а тим підтримали господарку шляхти. До заострення борби причинили ся і релігійні ріжниці: король Жигмонт III., вважаючи себе за представника католицизму на сході Європи, змагав до наверненя православних. Козаки стояли твердо при українській православній церкві і брали її в оборону проти змагань польського уряду, уважаючи її за свою народну церков.

Так отже трівкої згоди між Польщею а козаками не могло бути. Могли бути лише довші або коротші перерви в борбі, коли одна або друга сторона була ослаблена, або коли Польща потребувала ко-

заків. Поза тим мусіло прийти до кріавої розправи.

Нові борби на Україні.

Вже в три роки по смерти Сагайдачного прийшло до нової борби. Розпочав її сам польський уряд через польського гетьмана Конецпольського. Конецпольський мав великі манетки на Україні, тож також в його личному інтересі було зломити козацтво, яке і йому не давало свободно користувати ся робучою силою українського народу для оброблення його земель. Тому покористував ся він доброю нагодою, коли козаки пішли на море, зібрали військо і рушив на Україну. Козацький гетьман **Жмайліо** встиг зібрати лише невелике козацьке військо, бо не могли прийти йому в поміч козаки, розселені по Україні. Мимо сего козаки не здавалися; скопалися табором і жалили помочи із Запорожжя. Поміч не прийшла, аде і без неї козаки держалися і Конецпольський не могучи добути їх табору увійшов з ними в переговори. Закінчилися вони **умовою на курківськім полі**: Від тепер мало бути 6 тисяч реєстрових козаків, які мали мешкати лише в королівських добрах, мали вони засинути зносини з чужими державами і мор-

ські походи. На війну мали іти лише на зазив короля і за се мали діставати річну плату. В сей спосіб козаки мали після бажань уряду стати звичайною пограничною стороною, зовсім від уряду залежимою, мали варечи ся походів на море, котрі відновідали їх лицарській вдалі і були головним жерелом їх доходу, а вкінці мали зпоміж себе викинути старих заслужених козаків, не можучи всіх змістити у 6 тисячнім реєстрі — а за те все мали обітницю платні, якої їм звичайно убогий скарб королівський не виплачував.

Козаки приняли ці умови, бо в досьвіду знали, що коли польський уряд буде їх потребував, тоді ціла умова піде в забуттє і не буде виконана, як се бувало за часів Сагайдачного. І дійсно уряд не наставав на виконане умови, бо був чим іншим занятий. Польща знова мали воювати зі Шведами, тож потребувала козаків. Так отже по хвилевій перерві удержується серед козаків угода про політика Сагайдачного. Стоїть за нею також більшість українського духовенства і шляхта в надії, що згода з урядом принесе користь нашому народові. Та є між козаками ще непримиримі вороги уряду. Їх зразу було небагато, та число їх збільшилося, коли прилучилися до них так звані

Козацький табор.

виписчики т. е. козаки вичеркнені з реестру. Сі невдоволені збирають ся на Запорожжя. В лекших для українського народу часах було іх небагато і вони мусіли сидіти тихо, бо мали противників в самій українській суспільноті і серед реєстрованих козаків. Вони ждали слушного часу, поки нові утиски не заворушать і супокійних унірених, та не викличуть руху серед реєстровців і загалу народу. В такім часі виходили вони в українські села, гуртували коло себе невдоволених і розпочинали борбу, до якої приставали звичайно і реєстровці.

Звичайно борби кінчилися умовою. До неї скорійше прихильалися реєстровці та засібніші козаки, які мали щось до страчення; вони діставали від уряду уступки для козацтва, коли борба для них добре ішла, або годилися на обмежене козацьких прав, коли їм у борбі не повелося. Тоді приходилося непримиримим накладати головами, о скільки не змогли склонити ся на Запорожжя.

Наслідком таких відносин маемо протягом 13 літ від куруківської умови аж чотири повстання козацькі. Найбільше з них то **повстане** під проводом **Тараса Трясили**. Благословив його православний митрополит київський Борецький. Се повстане викликав

відновлений гнет православної церкви і рабунки наемного польського війска, розкищеного на Україні. У Польщі таке водило ся, що уряд не заплативши наемному війсковій належної плати, пускав його на кватири і воно само вибирало собі у населення за леглу плату. Розуміється ся діяли ся при тій ріжні надужитя, від яких терпів найбільше простий український народ. Обурений криздою вхопив віц в ріжних сторонах за оруже, побив мешканців відділів війска, за що гетьман Конецпольський велів вирізати кілька українських міст і сіл та пішов з війском на повстанців. Потерпів однаке великі втрати і був примушений заключити з козаками угоду, в якій число реестровців побільшено. Та в дійсності реестру не переведено і кожий хто хотів міг бути козаком. Наслідком сего козаки почують себе так сильними, що користуючи ся смертю Жигмонта III. і вибором нового короля, домагаються голосу при виборі, необмежено-го числа козаків і рівноправности православної церкви з католицькою.

Новий король Володислав IV., чоловік лицарський, сприяв козакам за їх хоробрість, яка виратувала його від московської і турецької небезпеки, та не міг сповнити всіх їх домагань, бо противили ся сему

вельможі. Все таки призначав король православним право відправляти свої обряди прилюдно на рівні з католицькими, та призначав їм право мати свого митрополита і 6 єпископів. Причинив ся до сего своїм впливом тодішній ігумен київського печерського монастиря, пізнійший **митрополит**, основатель славної київської брацької школи, **Петро Могила**. Тепер козаки знова помагають урядови у війні з Москвою і Шведами, добувають слави, та мимо сего вельможі не покидають гадки їх придусити. А що рухи козацькі виходили із Запорожа, тому побудовано коло дніпрових порогів твердиню **Кодак**, обсаджено її польським війском, яке мало дбати, щоби народ не утікав на Запороже і щоби козаки не ходили на море. Се а також утиски польських старостів викликали новий рух козацький. Гетьман козацький **Сулима** добув і знищив фортецю Кодак, та не зміг оперти ся польському війску.

Таксамо неудачним було **повстанє Павлюка**, а пізнійше **Острянина і Гуні**. Тепер багато козаків покарано смертю, свободи козацькі знесено, реєстр зменшено до 1.200 козаків. Старших над ними назначав гетьман королівський звичайно з поміж шляхти і чужинців. Було се 1638 р.

Борба стихла на цілых 10 років. Настали тепер часи дуже тяжкі не лише для козацтва, але і для цілого нашого народу. Шляхоцький уряд пильно дбає, щоби свої шляхоцькі порядки на Україні завести і се йому удається, бо народ не має сили оперти ся. Крім дрібної горстки реестровців закріпощеноувесь народ. На Україні запанували необмежено вельможі, які там мали маєтки і старостинські уряди. Звичайно пускали вони ті маєтки в аренду переважно жидам, від яких приходило ся народові багато терпіти. Вони накладали на народ чимраз нові тягарі і данини так, що прийшлося від усого платити: від поля, худоби, напитків, мостів, а навіть від церков, які випускали священикам в аренду, а бувало і таке, що жид-арендар держав православну церкву у своїх руках і пускав до неї лише за окремою оплатою від служби божої, вінчання, хрестин і так далішее.

Не було кому станути в обороні українського народу. Козаки не мали сили, бо було їх не багато і підлягали чужим старшим. На Україні стояло польське військо, бо тоді Польща воен не вела. Воно не допускало до ніяких рухів, а також гнобило і здирало народ. Навіть на Запорожу не могли покривдені збирати ся, бо відбудована твердиня Кодак боронила їх там вступу.

Пригнічений і принижений український народ був полишений своїй долі. Останки українських вельмож покинули його і спольщили ся та стали ворогами свого рідного

Запорожець.

народу, як приміром князь Ярема Вишневецький, потомок славного козацького атамана Байди. Також богато середної шляхти пішло сею дорогою, а при народі осталася лише невелика горстка української шляхти.

Та вона новисла між небом а землею, бо Поляки не вірили їм яко православним, а народ вважав їх за панських прислужників, і вони не могли нічого для народу добути.

Вправді тодішній король польський, Владислав IV., доволі прихильно відносився до українського народу і бажав його від кривд захистити та не мав до сего сили. Показало ся се наглядно на його воєнних намірах. Він поставив собі за задачу житя зломити силу Турків, яка була тоді грізна для Польщі і цілої Європи. Та знаючи добре, що шляхта на війну не згодить ся, хотів викликати війну при помочі козаків. Він порозумів ся з ними потайки, обіцяв їм цолекші, дав гроші на чайки і казав удари-ти на Турків. Козаки радо на се згодили ся, та до війни не прийшло, бо вельможі прибічні короля так звані сенатори, без котрих згоди він не съмів нічого вчинити, війні спротивили ся. Та найгірше вийшло на тім козацтво, бо вельможі, підозріваючи короля, що він при помочі козаків хотів завести в Польщі сильну владу королівську, весь свій гнів на короля зігнали на козаків.

Гнет став ще більший, невинесимий; а з тим ріс гнів українського народу і треба було лише чоловіка, який би огірчений і розлю-чений народ повів до бою.

Богдан Зиновій Хмельницький.

Почин до нового повстання, яке по 10-літнім вимушенім супокою обхопило козацтво

Богдан Хмельницький.

і увесь український народ, дав Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький був сином чигиринського сотника. Учився в славній тоді езуїцькій школі в Ярославі коло Перемишля,

потім пішов в козацьку службу, брав участь в ріжних походах, аж в битві під Цецорою в обороні Польщі перед Турками втратив батька а сам попав в турецький полон, де перебув 2 роки. По повороті з полону вступив знова до козацького війска реестрового, був там писарем, а пізніше чигиринським сотником. За воєнні заслуги дістав хутір Суботів. Та заслуги воєнні і кров пролита за Польщу не оборонила його перед само-волею польських панів. Підстароста Чаплинський напав в часі його неприсутності на хутір, забрав його жінку, з якою повінчався, а малого сина побив до смерті. Справедливости в шляхоцькім суді Хмельницький не знайшов, протинно прийшлося юному зазнати ще і вязниці, з якої однаке визволили його приятелі.

Він склонився на Запороже, привозячи з собою королівські письма до козаків. Письма toti були з часу, коли король хотів приєднати козаків до турецької війни, отже були в них обітниці полекшай для козаків. Богдан умовив козаків, що король їм прихильний, лиш шляхта їм ворожа, а сам король бажає її приборкати. Крім того з'умів Хмельницький придбати собі поміч Татар, загніваних на Польщу за незаплачене данінні. Тепер козаки рішилися на повстання і

вибрали Хмельницького своїм гетьманом. По всій Україні розбіглися його післянці, завзываючи народ до борба за водю.

Ся велика оружна борба проти польського панування почала ся з весною **1648**. Гетьман польський Потоцький, довідавши ся про народний рух на Україні, вислав свого сина Стефана з війском і частиною реестровців наперед, а сам рушив з головним війском за ними. Молодий Потоцький попав ся в засідку пад **Жовтими Водами**, реестровці перейшли до Хмельницького і **війско польське** зістало зовсім **роздбите**. Невдовзі опісля Хмельницький **ро збив** на прах головне **польське війско під Корсунем**, а оба польські, гетьмани — старший Потоцький і Каліновський дісталися в неволю. Польща остала без полководців і війска, а незабаром і без короля, бо серед того помер Володислав IV, який один міг своєю повагою оборонити Польщу перед гнівом українського народа і довести до угоди.

Повстане розливається по цілій Україні, все селянство козачить ся, бе і проганяє польських панів і ксьондзів та жидів-арендаторів і міщан спольщених, загортаючи їх маєтності.

Тимчасом Поляки зібрали нове військо, яке Хмельницький знова **роздив під Пиливцями** на Волині. Повстане поширилося далі і обняло також Галичину.

Хмельницький рушив на **Львів**, але по короткій облові нолишив його в супокою, взявши тільки великий окуп, бо жалував пінчичти місто і його українське населене, яке всюди помагало Хмельницькому. Він пішов під **Замость**, де зібралися останки польського війска під проводом Вишневецького. Хмельницький міг його легко знищити, та не робив цього, ждучи вибору нового короля, бо все таки мав надію, що новий король признасть козацтву давні права. Тож коли новий король, **Ян Казимир**, брат Володислава, за яким також і Хмельницький заявився, обіцяв деякі полекші козакам і православним Українцям і зажадав понеханя борби до приїзду королівських комісарів, Хмельницький послухав його і цофнувся до Києва.

В Києві стріло Хмельницького величаве приняте. Проти него вийшов перебуваючий тоді в Києві патріярх срусалямський, митрополит з численним духовенством і велика сила народу. Його витали промовами і похвальними віршами наче українського короля, величаючи його спасителем українського народа з ляцької неволі.

Хмельницький стрінув ся в Києві з най-просвітішими українськими патріотами і серед загального народного одушевлення і розмов з ними зайшла у него велика переміна. Йому стало ясно, що його задача то не лише оборона козацтва і його прав, але куди більша: йому треба постояти за волю всього українського народу. І він тепер проголосує борбу за свободу всюої України від Дніпра аж по Сян і Вислу. Не комісарів до згоди, а військо до борби прийшло ся королеви до козаків висилати. Але **польське військо** мусіло уступити перед козацькою перевагою і **замкнуло ся в Збаражі**, де його окружив Хмельницький. Та сама доля стрінула польського короля, коли ішов Збаражев в іноміч, та уратувала його від неминучої неволі зрада хана, який, підкуплений Поляками, жадав від Хмельницького, щоби заключив з Поляками умову. Хмельницький, боячи ся злук Татар з **Поляками**, заключив під **Зборовом умову**.

Після зборівської умови реестрових козаків мало бути 40 тисяч і вільно тім було мешкати в королівських і панських добрах в Київщині, Чернігівщині і Брацлавщині. Козацький гетьман діставав для себе староство чигиринське а всі уряди в сих землях

мали займати виключно Українці. Не вільно там було мешкати Жидам авт розкваторувати ся польським війскам. Київський православний митрополит мав належати до сенату в Варшаві, до королівської ради. Взагалі українське православне духовенство мало бути зрівнане з польським.

Хоча зборівська умова була багато кориснійша від попередніх, то таки вона не могла вже вдоволити українського народу. Хмельницький кликав у своїх письмах до народу, в так званих універзалах, до борби весь селянський народ, обіцюючи йому волю, тож ішли до него маси селянського народу — в надії, що повалять шляхецькі панщиняні порядки на Україні. Надії не здійснилися, панщина лишила ся і на далі на Україні, лиш частина народу, принята до козацького реестру, мала користувати ся свободою. Почали вертати на Україну ненависні польські пани і Жиди та заводити назад панщину.

Хмельницький, бажаючи з одного боку додержати умови з Поляками, а з другого вдоволити народ, старав ся побільшити реестр, приймаючи для кожного козака ще помічників, щоби більше селян могло користати з козацьких прав. Та народу не заспокоїв він тим і невдоволені почали кидати Укра-

іну та поселяти ся за московською границею. Коли ще Хмельницький побачив, що Поляки не думають сповнити усіх точок зборівської умови, і що вони готові відновити борбу як тільки прийдуть до сили, почав ладити ся до нової борби з Поляками. Щоби собі забезпечити поміч Татар, признав їх володаря, султана турецького, своїм зверхником, та увійшов в переговори з князем (господарем) молдавським і з князем семигородським а вкінці і з Москвою, думаючи при їх помочи добути Україні волю і самостійність.

Серед сих його заходів прийшло до нової війни. Розпочав її польський гетьман Калиновский на Поділлю нечайним нападом на козаків. **Рішуча битва** була прийшла **під Берестечком**, де станули проти себе великанські як на той час війска — пів міліона людей. Знова татарський хан зрадив козаків, покинув їх, а коли Хмельницький кинув ся його завертати, хан силою забрав його з собою. Цолищне без проводу козацьке війско побили Поляки і Хмельницький, вернувшись від хана, мусів знова годити ся. Станула **нова угода в Білій Церкві**, яка зменшила число реєстрових на 20 тисяч і поліпшила їм лиш землю київську.

Хмельницький на разі пристав на єю згоду, та зараз слідуючого року розпочав нову борбу. Для пomoчи в ній приєднав собі нового союзника — московського царя. **В місті Переяславі 1654 р. прийшло між Хмельницьким і козацькою старшиною а царськими послами до умови.**

Головні точки Переяславської умови були ось які:

Україною мав правити гетьман, впбраний свободно козаками, яких мало бути 60 тисяч. Він мав право удержувати зносини з чужими державами. Всякі права і свободи міщан і козацтва мали бути затверджені. Так старшину козацьку як і міську мав вибирати сам народ. Тільки на случай военної потреби мала Україна помагати Москві — а Москва Україні; впрочому цар не мав права мішати ся до українських справ.

Та зараз при заключуваню Переяславського договору показало ся, що інакше розуміла його Москва, а інакше Хмельницький. Хмельницький так в тій, як і в попередніх умовах з Татарами і Турками, мав на ціли при помочи союзника побити зовсім Польщу і заснувати українську державу; Москва думала тільки про поширене свого панування на українські землі. Коли прийшло до заприєдання договору Хмельницький до-

магав ся, щоби найперше присягали царські посли ім'ям царя Олексія Михайловича на те, що він буде боронив Україну від ворогів і буде шанував її вольності. Та московським послам не могло в голові помістити ся, щоби цар присягав козакам, яких посли вважали за нових царських підданих. Щоби не розбивати діла угоди, Хмельницький разом з козацькою старшиною зложив присягу на вірність цареві.

Також інакше діявся Хмельницький на справу управи України. Він вважав себе одиноким володарем на Україні та московський уряд відразу подбав, щоби Україну взяти у свої руки. В тій цілі царські посли предложили Хмельницькому, щоби приняв до Києва і інших українських міст царських воевод з війском буїм то для оборони від ворога. Хмельницький зразу на се згодив ся, тож в Києві осів і укріпив ся царський воєвода. Та Хмельницький скоро побачив, що се може бути небезпека для України, бо через воевод вона уся буде в руках московського уряду і відмавляв ся від приняття воевод до інших українських міст.

Не було і в інших справах згоди між Хмельницьким а Москвою, що виявило ся у війні, яку вони спільно вели проти Польщі. І так козацьке війско, яке Хмельницький

на жадане царя вислав на Білу Русь, відбирало від населення в занятих козаками місцях присягу вірності козацькому гетьманові, а коли в дальшій війні сам Хмельницький, розбивши польське військо в Галичині, прийшов з московським війском під Львів, не добув його умисне, щоби його не віддавати в руки московського воєводи.

Та незабаром пішов Хмельницький в по-літиці зовсім іншою дорогою чим Москва. Король шведський і князь семигородський, бачучи ослаблене Польщі з причини козацьких воєн, напали на польські землі. Польща була так розбита, що сам польський король ратував ся втечею на австрійський Шлезек. Здавало ся, що Польща зовсім пропаде.

У тій біді прийшли Поляки на гадку обіцяти цареви, що виберуть його наслідником бездітного польського короля Яна Казимира. Москва на се згодила ся і заключено роз'єм. Та Хмельницький зовсім на те не оглядав ся тим більше, що Москва умовляла ся з Польщею без него. Він сам на свою руку, пе повідомляючи про се Москви, умовив ся з королем шведським і князем семигородським Польщу поділити. З поділу мав він дістати українські землі і утворити з них українську самостійну державу. Однакож того пляну не виконано, а у війні

з Польщею, яку вели союзники Хмельницького, він сам лично не міг взяти участі задля тяжкої недуги. З неї не підвигнувся **Богдан** більше. Він **помер в Суботові** **1657 р.** в 62. році життя.

Руїна.

Мимо гнету, який до часів повстання Хмельницького приходилося нашому народові терпіти від Поляків і їх прислужників Жидів, зацвіло від кінця 16. і в 17. ст. на Україні буйне українське жите, яке було через упадок нашої держави занепало. Були там численні церковні брачтва, школи, друкарні, було богато учених людей особливо серед монахів і монахинь, які писали церковні і світські книжки та учили і просвічували народ. Так як від той час усюди в Європі, друкували у нас найбільше книжок релігійного, а передовсім полемічного змісту, то є таких, в котрих православні і уніяни взаємно поборювалися та одні і другі доказували, що лише їх віра є добра. Мова тих книг була звичайно церковно слов'янська, то є така як і досі у церковних книгах, та з примішкою народної. Такі бо тоді часи були, що люди іншою мовою говорили між собого а іншою писали, народні мови доперша поволі вхо-

дили в ужите в письменстві. У цілій західній Європі панувала тоді латинська мова, яко мова учених людей, так як у нас церковно-слов'янська. Наші звісно інакше: усі народи дорожать рідною мовою і все та всюди її уживають.

У школах наших дбали передовсім про релігійне виховане молодіжи, але вчили також сьвіцьких предметів, як латинської і грецької мови, історії, математики і т. і. Славною була тоді висша школа, заснована українським патріотом князем Василем Острожським в Остроозі на Волині, т. зв. острожська академія і могилівська в Київі, заснована митрополитом Петром Могилою в Київі через заміну брацької школи в академію. При їй була бурса, щоби убога молодіж могла вчити ся у тій академії.

На дад тих шкіл повстали подібні в Полтаві, Червигові і інших українських містах.

Коло тих шкіл гуртувалися славні українські учені як Йов Борецький, Іван Вишеньський, Мелетій Смотрицький і т. і., які розвинули живу письменницьку діяльність і видавали богато цінних книг. Побіч церковних були і сьвіцькі писання: шкільні учебники, і драми релігійного а також історичного змісту, а в них вставлені т. зв. інтермедиї, писані в народній мові, в яких жартовливо були

представлювані ріжні люди для розвеселення видців в театрі.

Були також історичні писання, в яких можемо дізнати ся, що тоді діяло ся і що наші люди думали, та як на світі гляділи. Дуже цінні під тим зглядом суть: львівська літопись, Самовидця, козацька хроніка Грабянки, повість Величка.

Крім того простий народ мав свою устну словесність: свої пісні і думи про славні подвиги козацькі, яким нема рівних у цілім світі. Наш народ мав свій спосіб будовання церков і домів, то є свій питомий, рідний стиль в будівництві, своє малюстрство, різбарство, музику і спів. Простий народ, навіть жінки були письменні; ходили з молитвословами до церкви жінки-селянки тоді, коли між московськими боярами ще були неписьменні люди.

Тому не дивно, що чужинці, які навідувалися на Україну не могли її нахвалити яко просвіченої, богатої країни.

Недоставало народови лише волі. Не добув він собі її в довгих і крівавих боях мимо рік пролитої крові. Смерть Богдана Хмельницького прийшла Україні дуже не в пору. Вона не дала йому докінчити діла, яке зачумав. Він вправді визволив великий шмат українських земель з під польсько-

шляхотського панування, та не всі — се раз. А друге, для тих земель не забезпечив свободи, бо не встиг утворити з них сильної самостійної української держави. Також не мав часу на увільнених від Польщі українських землях перевести відповідного державного ладу.

По його смерті настали на Україні ще страшніші борби чим попередні, бо братоубійчі, між самими дітьми України, а крім того борба з чужими не уставала. Настали дуже сумні хвили в богатім і так у смуги житю нашого народу, прийшов час, який сам народ назавав **руїною**, бо він знищив і зруйнував буйне українське жите.

В борбі за волю злучив ся увесь український народ під проводом Богдана Хмельницького. В його таборі крім козаків були селяни, міщани і шляхта. Та найбільша була сила селян. Вони найбільше терпіли від польських шляхотських порядків на Україні, тож найсильніше станули проти них до борби, надіючи ся вибороти собі красшу долю. Та коли приходилося ділити ся користями борби, тоді більшість селян виходила з порожнimi руками, бо серед тодішніх обставин не могли всего дістати, чого хотіли. Так в угодах в Польщю як і в угоді з Московією задержано реєстр,

хотяй значно побільшений. Козацькі права признавано лише реестровим, а що реєстр міг поимістити лише частину селян з тих, які брали участь в борбі, тож серед народу настало по тій причині невдоводене і неохота проти своїх провідників, проти козацьких старшин, яких за се винуватили.

Також і доля козаків не всіх була однакова. Були вже козацькі роди, що з діда прадіда займали уряди в козацькім війську, і вони серед війни з военної добичі заботили. Живучи у достатках старалися то своє становиско передати дітям і в сей спосіб поволі серед козацтва творила ся верства висша, на лад шляхотської, яка мала уряди і маєтки у своїх руках. Рівність серед козацтва пропала і воно поділилося на старших і простих, так звану „чорнь“. Через цю нерівність, яку за приміром сусідів Поляків і Москалів старшина почала вводити серед козацтва, чернь дивила ся зі завистию на козацьку старшину. Поки жив Хмельницький, то він своєю великою повагою удержував лад. Та коли його не стало, **прийшло до борби між сторонництвом старшин і чорнєю.**

Нагоду до сего дав вибір нового гетьмана. **Козацька старшина**, хочачи вгодити умираючому гетьманові Богданові, **ви-**

брала гетьманом його сина **Юрика**, названого Хмельниченком. Був се 16-літній хлопець, що нї тілом нї душою не доріс до свого великого батька, і не такого провідника треба було українському народови в сей тяжкий час. Тож старшина, зібравши ся на раду по похороні Богдана, рішила вислати Юрка до Києва на пауку, а на його місце вибрала зразу тимчасово, а відтак і постійно гетьманом **Івана Виговського**. Був то український шляхтич, взятий в часі козацьких воєн в неволю, та своєю зручностю і розумом зумів віп так подобати ся Хмельницькому, що той вчинив його своїм довіреnim, а пізнійше генеральним писарем козацького війска.

Вибір Виговського стрів ся з неохотою серед черві і Запорожців. Вони хотіли мати гетьманом Хмельницького, пам'ятаючи на заслуги його батька. До того вибір Виговського був їм немилій тому, що вибір відбувся без волі і відома загалу козацтва. Тому червь всю неохоту, яку мала до старшини, звернула проти нового гетьмана. Запороже знова було вевдоволене тим, що Виговського вибрало козацтво городове, се с козаки, поселені на Україні, наколи доси гетьманів вибирали на Запорожу, яке вважало ся серцем козаччини. Неохота побільшила ся, коли

Виговський, бажаючи удержати згоду з Татарами, заборонив Запорожцям виправляти ся на Чорне Море.

Настав тепер явний розділ серед ко-

Іван Виговський.

зацтва. На чолі невдоводених став отаман запорожський **Іван Барабаш** і полтавський полковник **Мартин Пушкар**, котрий сам хотів стати гетьманом.

Вони не признали Виговського гетьманом і висилали до Москви послів, жадаючи його скинення з уряду гетьманського. Щоби се осiąгнути, вони обжалували його перед московським царем, що він царя зраджує, і хоче піддати ся Польщі. Виговський знова зі свого боку жалував ся перед царем на бунт і просив, щоби цар прислав йому послів бунтарських до покарання і помог йому згнобити бунт.

Тепер зачали іти з України доноси до Москви. Перед нею обжаловували себе вза-їмно ворожі собі партії і поодинокі люди, що бажали через доноси приподобати ся цареви і здобути уряд або знищити свого противника. Через се розкрила Україна свою рану перед московськими царями, які скоро зуміли використати се для скріплення своєї сили на Україні та обмеження її свободи. В Москві був лад самодержавний, себто та-кий лад, де вся влада буда в руках царя і його уряду, тому невигідні були для неї українські порядки, де народ сам правив че-рез вибраних собою людей. Москва могла бояти ся, що того самого буде домагати ся і московський народ для себе. Треба їй було лад козацький і тому змінити а опісля і усу-нути, щоби Україну тісно і нерозривно з со-бою злучити.

Незгода в нашім народі улекшила Москві сю задачу. Зразу вона не станула ії по боці Виговського ні його противників. В Москві пообіцяли послам черни і Запорожа, що відбудеться новий вибір гетьмана, а для оборони від кривд старшин, на які вони жалувалися, обіцяв ім московський уряд прислати до українських міст царських вод-вод в війском. Незабаром зібрала ся на жадане царя нова рада козацька, а коли вона вибрала Виговського гетьманом, тоді цар його затвердив, але мимо сего послів від черни цар приймав далі і йому їх не видавав. Бунт проти Виговського не уставав, а зростав ще більше.

Вкіаци Виговський рішив ся сам з ворогами розправити ся при помочі Татар, бо не довіряв московському урядови. Він рушив на Полтаву і розбив головну силу Пушкаря, який сам в борбі наложив головою. Вороги Виговського притихли або склонилися на Запороже.

Борба між Виговським і Пушкарем вплинула дуже на дальші відносини України до Московщини і Польщі. Між Поляками знайшли ся розумні люди, які побачивши, що відлучене від Польщі українських земель мало що не привело Польщі до цілковитого упадку, почали думати, якби

пазад козаків для Польщі приєднати. Дораджував се Полякам і цісар Леопольд, який високо цінив козаків і бачив, що Польща без них не буде мати ніякої сили. Тож посол королівський Беневский виїхав на Україну, щобя й до Польщі привізти. Він зумів приєднати собі козацьку старшину, яка переважно зросла у польських шляхотських порядках, і якій була близька польська шляхотська свобода чим самодержавний лад в Московщині. За зближенем до Польщі було також українське православне духовенство, яке московський уряд бажав піддати під владу московського патриарха, кола доси воно оставало під зверхністю патриарха в Царгороді, який не мішався в его справи. Оно було високо образоване і переняте українським духом, та тому чуло ся чужим темному під той час московському духовенству. Та найбільше за угодою з Польщею був тепер сам Виговський, бо підозріваючи московського царя о прихильності до своїх ворогів, побоював ся, що він не простить йому полтавського побиття. Вже домагане царя, щоби по українських містах були московські воєводи а війском, відлучувало Виговського від Московщини. Тепер він рішив ся зовсім вірвати з Московщиною..

Літом 1658 р. заключив Виговський угоду з Польщею в Гадячи. Після цих постанов воєводства: київське, чернігівське і брацлавське мали бути злучені у велике українське князівство, яким мав правити гетьман, вибраний свободними голосами і урядники з поміж Українців. У всіх урядах і судах мала бути українська мова урядова. Владики мали належати до королівської прибічної ради — собто до сенату. На Україні мали бути дві найвищі школи-університети, крім того усюди школи низші. В сей спосіб ті землі мали мати повну самоврядування і лиш особа польського короля отримала їх з польськими і латовськими землями. Однаке се українське князівство обнижало лише частину українських земель, тому посли козацькі вислані на сойм, домагалися, щоби і інші українські землі, які ще оставали при Польщі, до цього князівства прилучити.

Однаке угода гадяцька не удержала ся. Коли про цю довідався московський уряд, озовістив Виговського врадником, чим осмілені його вороги, знова проти него збунтувалися.

До противників Виговського пристали широкі круги простого українського народу з ворожечі до Польщі. Буят обхопив усю

Україну. Виговський відійс вправді велику побіду над московськими війсками під Конотопом, та коли військова козацька рада осудила гадяцьку угоду і виступила проти него за її заключене, він добровільно зложив гетьманський уряд.

Наслідником його став **Юрко Хмельниченко**. Старшина не съміла іти проти волі народу і покинула Виговського. Хмельниченко заключив нову угоду з Московщиною, в якій обов'язав ся ходити війною лише на приказ царя і приняти на Україну московських воєвод.

Віджила на-ново польсько-московська війна о Україну.

Мимо побіди над московським війском не змогла Польща заволодіти Україною, хоча удало ся їй перетягнути Хмельниченка на свій бік. Воша відтрутила від себе прихильних їй козацьких старшин тим, що в новій угоді поменшила права України, а народ утискання, які почали вводити польські пани і польське військо на Україні.

Вкінци Україна поділила ся. Правобічна (на правім березі Дніпра) під гетьманом Павлом Тетерою злучила ся з Польщею, а лівобічна під Іваном Брюховецьким лишила ся при Москві. Сей поділ затвердила Москва в угоді з Польщею, заключеній в **Андрусові 1667.**

Такий був вислід близько двайцятілітньої борби о волю України. Вона була знищена і поділена між дві держави, з яких кожда думала про її цілковите поневолене. Показалося, що не можна провідникам робити політики без народу. Старшина місто оперти ся на своєму народі, і собі його приєднати, гляділа опори в союзах з чужими і все від них, раз від Поляків, Москалів, Шведів або Татар та Турків надіяла ся долі для України.

Се все відбивало ся болючо на українськім народі. Він зневірював ся до своїх провідників і чимраз більше відчужував ся від них. Пропадала марно народна сила, бо не було кому її повести на добрий шлях, а з нею гинула Україна.

Розділену на двоє Україну злучити і добути для неї самостійність поставив собі за ціль один з найбільших патріотів між українськими гетьманами, **Петро Дорошенко**, котрий походив зі старої козацької родини. Він, ставши гетьманом правобережної України, **піддав ся під опіку Турків**, які обіцяли йому визволити і злучити в одно цілу Україну. На перешкоді до злучення України стояв **гетьман лівобічної України Брюховецький**, який дійшов до сего великого уряду, як провідник черник проти старшин, хотяй як

повний неук не надавав ся до сего уряду. Та незабаром став він сам допускати ся здирств на народі. Він згодився на заведене на Україні царських урядників для

Петро Дорошенко.

збирання податків, і тим зразив до себе своїх давнійших прихильників. Проти него вибухло повстане, яке обернулося і проти Московщини за відступлене лівобічної України Польщі:

Новстане закінчилося упадком Брюховецького і його смертию з рук розлючених козаків.

Дорошенко став паном цілої України. Однаке лівобічної України не удержав він довго у своїх руках. Лівобічну Україну захопив під час його неприсутності його заступник, паказний гетьман **Дамян Много-грішний**. Дорошенкові прийшли тепер Турки на поміч, заняли Поділе, прийшли під Львів і примусили Польщу відступити їм Поділе та зречися прав до України, яка мала остати при Дорошенку. Та Турки грабованем обурили на себе простий український варід, який не розумів висших цілій Дорошенка і за те звернувся проти него. Скористав зі сего новий лівобічний гетьман **Іван Самійлович** і з московським війском рушив против него. Правобічна рада козацька вибрала Самійловича і своїм гетьманом. Та і Дорошенко не зрікався булави і вів далі борбу при помочі Татар і Турків. Сесі походи і руйновання від своїх і чужих примусили цілі осолі утікати з правобічної України за Дніпро гендалеко навіть поза московську границю і українські землі що раз більше пустіли. Дорошенко всіми опущений, зложив уряд гетьманський і піддався Самійловичеви, не хотачи до краю руйнувати Україну.

Уступлене Дорошенка не вернуло Україні спокою, бо ще кілька літ тревала борба між Туреччиною а Москвою, аж поки вони не погодилися на тім, що межою між ними мав бути Дніпро, а між ним а Бугом мала бути незаселена погранична полоса. (Угода 1681 року.)

Однаке вже незабаром (1866) Польща і Москва, злучивши ся до борби з Турками, відновили андрусівський договір, наслідком чого лівобічна Україна або Гетьманщина остала при Москві, правобічна при Польщі. Козацькі порядки з гетьманом на чолі задержалися лише на лівобічній Україні, **Гетьманщині**.

Лівобічна Україна.

Між козацькими старшинами були люди, які боролися проти шляхоцького хаду на Україні, та як тільки його повалили, забажали самі завести подібний лад, бо бачили, що на нім опиралася тодішня державна влада в Європі.

Бачимо се зараз по злущі України з Москвою. Ріжні козацькі старшини і їх свояки випрошують собі у гетьмана або у царя цисьма з дозволом загорнути покинені шляхтою землі на Україні і заселити

їх людьми, які мали за се платити данину; але зразу не заводять кріпацтва. Вони завели спершу лише ріжкі аренди приміром на виріб і шинковане горівки, продажу тютюну, відтак почали накладати на народ ріжні данини, а вкінці стали домагати ся від него роботи, зразу лише час від часу, приміром при сінокосах, та далі і постійної щотижневої. Сі тягарі накладали зразу лише на людей, які сиділи на їх власних землях, а відтак і у маєтностях рангових, се в тих, яких уживали за сповіннюване своїх урядів. Вони завели реестр, або так званий компут і лише ті, що їх до него вписано, мали козацькі права, а приняте залежало від старшин. Тим способом спинювали вони простих людей від того, щоби вступали до козаків, щоби мати більше робучого люду. Та нераз заневолювали вони і козаків в той спосіб, що відкуповували від них їх козацькі землі, а відтак давали їм їх в уживане, але з обовязком робити панщину.

Сі козацька старшина не пускала своїх урядів з рук і хоча сі уряди були з правила виборні, то козацькі старшини так вміли устроїти ся, що часто уряд переходив з батька на сина. Вони на лад польської шляхти приймають собі шляхоцькі відзнаки, герби, щоби відріжнити ся від прочого населен-

ня. В сей спосіб повстає на Україні нова українська шляхта (дворянство), яка складала ся в дрібній частині з недобитків давної української шляхти, а головно з розбогатівших козацьких старшин. Між цею шляхтою а простим сільським народом і козацькою червоною повстає неохота, яка чим раз більше росла і нарід відвертав ся від старшин, а шукав помочи у Москви. Та Москва ніколи не думала про оборону простого народу. Вона показувала себе його оборонцем проти старшини тільки тому, щоби тим лекше зменшувати права України, за які заступала ся старшина.

Так отже московський уряд, користуючи ся розломом між козацькою старшиною і простим народом, обкроював новолі права України. Козацька старшина борола ся проти цього, та з часом силі під слабли і она чимраз більше занепадала в тій борбі, а з тим занепадала Україна.

Таке діяло ся на Україні особливо в послідних двайцятьох роках сімнадцятого століття за гетьманування Самійловича, а відтак за його наслідника Івана Мазепи.

Іван Мазепа.

Рід Мазепів - Колядинських походив зі старої київської шляхти, яка одначе вчасно

пристала до козаків і вже за перших козацьких повстань бачимо одного з Мазепів між козацькими отаманами. Батько Івана, Адам Степан Мазепа, добрий український

Іван Мазепа.

патріот і освічений чоловік, працював за часів Виговського для добра України. Мати його, яка по смерти мужа стала ігуменею в Київі, діждала ся гетьмановання сина і мала

у него велике слово як розумна і освічена людина.

Іван Мазепа, покінчивши славну на той час київську брацьку школу, тодішнім шляхоцьким звичаєм, пішов на польський королівський двір, щоби там набрати ся розуму і товариської оглади.

Таланом звернув він на себе увагу польського короля і сей вислав його для дальшої науки за границю. Коли він з заграниці вернув знова на королівський двір, посылав його польський король у важних справах як свого посла до козацьких гетьманів.

Кинувши польську королівську службу, вернув Іван Мазепа на батьківщину, опісля пристав до гетьмана Дорошенка, а відтак до Самійловича. Він став скоро довірочним чоловіком гетьмана і при його смерти займав вже високий уряд генерального осавула та взяв по нім гетьманську булаву.

З гетьмануванем Мазепи зразу нічо на Україні не змінилося. Він, як горячий український патріот, щиро бажав добра України, та розумів його на свій спосіб. Вихований в польськім шляхоцькім дусі бачив він щастя України в створенню сильної гетьманської влади і сильного українського шляхоцького стану, на яким ся влада могла би оперти ся. Щоби

шляхту, на якій всюди в Європі опирала ся державна влада, зміцнити, він завів на Україні так званих бунчукових товаришів. Були се потомки старшин, які не займали урядів в козацькім війську або шляхтичі. Він обдаровував їх маєтностями, які мали перехолити з батька на сина, а уживав їх лише до почесних послуг при своїй особі, до посольств і т. п.

Він хотів також піднести просвіту на Україні, яка була через безнастанині війни підупата, бо богато школ поруйновано, а богато учених хоронилося в Москву і там защепило просвіту, яка там доси була дуже низька. Тому посылав молодих людей на науку за ірачію, будував українські школи, київську академію підніс до значіння українського університету, заводив друкарні і т. д. Будував монастири і церкви, прикрашав їх гарними малюнками і взагалі причинив ся до культурного піднесення України. Завдяки его заходам просвіта знова дуже піднесла ся на Україні.

Хоча Мазепа зразу корився московському цареви і давав йому поміч у війні з Турками, Татарами і Шведами, то в душі мрів про самостійну Україну.

Нагоду до сповнення його мрій дала північна війна, яку вів московський цар Петро

Великий разом з польським і данським королями проти шведського короля Карла XII. Карло XII. розбив і примусив до міра польського і данського королів, а тоді вибрав ся на царя, який тимчасом заволодів його посіlostями над Балтийським Морем і збудував там собі столицю Петроград або Петербург, се в місто Петра. Та з дороги на північ звернув Карло XII. на Україну. З того рішив сяскористати Мазепа, щоби скінути з України московське пачоване і добути її повну державну самостійність. Він бачив, як Москва чимраз більше обкроювала права України і стреміла до їх знесення, та побоював ся, що самовладний цар Петро, який був у себе дома необмеженим царем, недовго буде терпіти козацький лад з окремими гетьманами на Україні.

Вправді сам Мазепа мав у царя велику ласку, та вже таке бувало, що Москва поабувала ся і найвірніших гетьманів як приємром Самійловича, якого без причини скинула з уряду і заслала на Сибір, де він і помер. Щоби Україну і себе забезпечити перед самоволею Москви, задумав Мазепа під опікою могутнього тоді короля шведського Карла XII. заснувати самостійну українську державу. До того намагався його також козацька старшана, а та-

кож надіяв ся він, що простий український народ піде за ним, бо вже дуже йому надоїли безнастаний походи на приказ Москви, тажкі роботи при будові московських кріпостей і каналів, знищання і гнет московських урядників і війск на Україні.

У великій тайній увійшов він в переговори зі Шведами і заключив з ними умову, в якій зобовязав ся підперти Карла XII. козацьким війском, а за се **Україна по обох боках Дніпра мала стати самостійною українською державою**. Та в Мазепи було лише кілька тисяч війска, бо проче вже перед тим з приказу царя пішло з московським на війну зі Шведами. Вправді Мазепа закликав простий український народ до борби, обіцюючи визволити його з московського ярма і вернути йому давні і права, та більшість простого українського народу за ним не могла піти бо на Україні було тоді сильне московське війско, яке люто карало всіх прихильників Мазепи.

Столицю гетьмана Батурин добули Москвалі зрадою і зруйнували, а усіх мешканців вирізали в пень.

Усюди на Україні зачав ся страшний суд і строгі кари на тих, яких цар Петро Великий підозрівав, що ідуть з гетьманом Мазепою. Самого Мазепу цар скинув з уряду,

оповістив зрадником, духовенству наказав його прилюдно в церквах виклясти та візвав простий народ, щоби його відступив, обіцюючи йому за се полекші. На місце Мазепи вибрали козаки на бажане царя Петра Великого гетьманом полковника Івана Скоропадського.

Лише одна Запорожська Січ, де добре розуміли, що Москва йде на поневолене України, остала вірна Мазепі, хоча давнійше з ним ворогувала. Вона дала добрий примір, що супроти ворога повинні у народа замовкнути усі ріжниці, бо коли народ добуде собі волю, тоді, будучи господарем у своїй хаті, може завести собі свої порядки. Бажаючи Україні волі, ставула вона під проводом свого атамана Костя Гордієнка проти Москви та московські війска підступом добули Запорожську Січ, поруйнували її. Запорожці мусіли кинути рідний край і поселилися в татарській землі в Олешках, оподалік Дніпрового гирла, де заснували нову Січ.

До рішучої розправи між царем Петром Великим а королем Карлом XII. і Мазепою прийшло **під Полтавою 1709 р.** По завзятій борбі пар побідив, а Карло і Мазепа мусіли спасти ся утечею. Не пережив сего старий гетьман Іван Мазепа, в дорозі розхорів ся і помер, а тіло

Його спочило далеко від рідної України в турецькім місті Галачи над Дунаєм.

Мазепа впав, бо простий народ на Україні, не розумів намірів Мазепи до створення окремої української держави і зведений обіцянками Москви не станув лавою при Мазепі.

Борцем за волю України стала тепер козацький писар **Филип Орлик**, якого вибрала гетьманом козацька старшина, перебуваюча разом з Карлом XII. в Туреччині. Він при виборі зобовязався, що ніяких важливих справ не порішить без генеральної ради, в якій мала відіграти роль старшина і посли від козацьких полків та Запорожжя. Він обіцяв, що подбає, щоби простому народові на Україні не діяла ся кривда, щоби старшина не загортала ґрунтів козацьких і простого народу і не примушувала його до роботи у своїх маєтках. Він думав про добро і вдovolenе усюю народу, завів першу на європейській суши конституцію, та бажав завести широ демократичний лад на Україні.

Та було за піано. Москва взяла вже Україну кріпко в свої руки, та всі заходи Орлика, щоби при помочи Турків, Шведів і інших володарів добути для України волю, не придали ся ні на що — Гетьманщина остала при Москві.

Занепад козацького ладу і українського життя на лівобережній Україні.

Тепер настали для України дуже тяжкі часи. Московські царі, які від самих початків злуки України з Москвою намагалися обмежити козацьку самоуправу, взялися тепер завзято до її остаточного знищення. **Ті заходи вийшли від царя Петра.** Був се володар наскрізь самовладний; він стремів до уладження держави так, щоби вона ціла підлягала одній в нічім необмеженій царській влади і одним законам. Тому осоружні були йому козацькі порядки на Україні, через які Україна була окремою державою в московській державі мимо всяких дотеперішніх обмежень в боку московського уряду.

Причинило ся також до того повстане Мазепи. Весь гнів царя, який вже не міг досягнути провідника повстанні, звернувся на український народ. Та хоч як самовладний був цар Петро і хоч як ненавидів він український лад, то не зміг він за одним разом знищити української окремішності. Український народ надто сильно зросся з нею, щоби можна було й так легко йому видерти і мимо її недостач дорожив нею, тож кілька десять літ минуло, поки удалося московському урядови остаточно завести на Україні московські порядки.

Сам цар Петро не поважив ся зараз знести гетьманського уряду і скидаючи Мазепу, позолив козакам вибрати другого гетьмана, бо бачив, що інакше не удержить України при собі. При тім однаке позаводив цар такі постанови, що значінє гетьмана звели на нї на що. До боку гетьмана призначив цар свого довіреного московського боярина, який мав з гетьманом порядкувати усіми справами і наглядати над ним і старшиною, щоби вони не зносилися з чужими державами. Далі завів він при гетьмані раду, так звану малоросійську колегію (Українців назвали Москалі Малороссами, а себе Великороссами) — зложену з шістьох московських офіцирів, в якої руку перейшла майже вся гетьманська влада. Колегія мала наглядати козацьку управу і судівництво, збирати доходи в краю і ними заряджувати та принимати від народу жалоби на старшину і доносити про них цареви. Резиденцію гетьмана перенесено з царського наказу з Батурина до Глухова на московську границю, а до того ще і поставлено там залогою два московські полки, щоби мати гетьмана в руках. Гетьман Скоропадський протестував горячо проти сего зломання договору Хмельницького, та се не придало ся нї на що. Сам нарід не встав

проти нових порядків, бо на Україні було московське військо, а до того цар в маніфесті до народу представив справу так, немовби він заводив сі порядки для добра простого народу. Рівночасно однаке гибив сей народ, якого опікуном себе представляв, тяжкими роботами при будові каналів, міст і кріпостей. Тисячі козаків, непривичних до острого і вогкого північного воздуха, гинули при тяжких роботах серед знищання московських наставників. На козацьких кістках збудована північна царська столиця Петербург (названий нині Петроградом). Крім того переходи і постої московських війск та участь в безнастаних воєнних походах на власний кошт, руйнували добробут козаків і доводили до зубожіння України.

Та на тім не конець: рука московського уряду посягнула ще і по духове добро України. Від коли київську матрополію підчинено московській (1685 р.) не вільно було на Україні печатати книжок без дозволу настановленого для догляду над печатанем книг окремого урядника цензора. Від того часу починає ся нагінка на українську книжку. Хоча мова українських книжок була звичайно тоді церковно-слов'янська і лише деякі книжки писали у народній, живій мові, то вже народня примішка в українських ви-

данях видавала ся московському урядови небезпечною, бо вказувала на окремішність нашого народу від московського.

В церквах заборонено уживати церковних книг, печатаних на Україні, а на їх місці введено печатані в Москві, не доаволено ви- давати шкільних книжок, взагалі обмежено видаєнне книжок на Україні, та нищено їх насильно: московські урядники, воеводи на Україні казали зносити собі українські книжки і їх палили, як то і тепер „освободител“ в Галичеві робили. Заборонено засновувати українські школи, взагалі всякими способами працьовано над знищением просвітного житя на Україні.

Так отже рівночасно ішла подвійна робота на погибіль Україні: знищене козацької самоуправи і українського просвітного життя. Ціль того одна була: знищити усікі при-знаки окремішності нашого народу і зілляти його з московським в одно, змагане, котре і до нині живе, та тими самими до-рогами іде і тими самими способами воює.

Церков, школа і уряд мають змосков-щити Україну і дійсно московська книжка і московська мова та просвіта, хоча виаша від української, котрій завдячувала свій початок, бо що іншо защепили в Москві висипу про-світу українські учени, зачинає панопити ся

на Україні, бо она е мовою уряду. Московською мовою починає писати до московського уряду козацька старшина, а далі зачинає ся вона приймати між українським панством і стає з часом мовою образованих людей і висших верстов на Україні, признакою панства і ученості.

Українські письменники ідуть чимраз частіше на московську службу і місто працювати для рідного народу збогачують своїми творами московське письменство, котрого найвизначнішими представниками того часу були Українці. Так силами Українців росте московське просвітнє житє, а занепадає наше рідне, українське.

По смерти Скоропадського не дозволив цар вже на вибір нового гетьмана, лише згодив ся на його заступника в особі полковника Павла Полубутка, якому однаке наказав в усім радити ся голови колегії. Мимо сего **Павло Полубуток**, чоловік дуже енергічний і горячий український патріот, не опускав рук. Заводив красні порядки на Україні, дбав, щоби старшина добре поводила ся з козаками, щоби в судах судили по правді і щоби і найслабшому не діяла ся кривда. При тім не покидав упоминати ся у московського уряду попшаювання козацької

самоуправи, покликуючи ся на давні договори гетьманів з царями.

Ті його змагання не були на руку московським царям. Цар завізвав його зі старшиною до Пе-

Павло Полубуток.

тербурга, де його увязнів разом з прихильною його змаганям старшиною. Сеся вязниця вбила тіло гетьмана, та не зломила його духа. По кількох місяцях мук помер Полубуток

у вязниці 1724 р. та до послідної хвили житя протестував проти поневолення України. Ще перед самою смертю, коли його відвідав цар у вязниці, Полубуток **заявив** йому, що за терпіння народу стане цар незабаром перед божий суд. Недовго пережив цар Павла Полубутка.

Петрові наслідники змагали далі до заневолення України, однаке не маючи такої сили як він і боячи ся козацького повстання, від часу до часу давали народові полекші. Цар Петро ІІ. скасував навіть колегію і давав козакам вибрати **гетьмана** в особі полковника **Данила Апостола**, чоловіка старого та щирого Українця, дбалого про добро народу. Його заходами привернено козацтву право на вибір гетьмана і старшини і цар мав лише сей вибір затвердити. Вправді полищено при гетьмані московського урядника, а також в найвисшім козацькім суді засідали побіч козацьких старшин московські офіцери, та мимо сего зміг гетьман в неоднім подішти долю народу.

За него дозволено також **вернути Запорожцям** і жити після своїх постанов під своїми виборними старшинами.

Зі смертю Апостола (1734) знова вернула на Україну управа московських урядників та гнет, утиски і винущання над наро-

дом. Настала на Україні тяжка неволя не тільки козацтва і простого народу, які терпів від безнастаних походів воєнників давання підвод і припасів для війска та грабежів від него, але і старшини та духовенства, яких без доказів за леда доносом вязнено, мучено і тяжко карано.

Полекша прийшла доперва в половині 18. століття за цариці Єлизавети, дочки Петра I. Вона влюбила ся в козачого сина Олексія Розумовського, який з двірського съпівака дійшов до високих урядів, а вкінці став мужем цариці. Він зумів царицю-жену приєднати для України і вона під час побуту на Україні, де гостила у його родини, згодила ся на вибір нового гетьмана.

Став ним молодший брат Олексія **Кирило Розумовський**. Був се молодець вихований в двірських розкошах і високо образований за границею та юмалку призначений до високих достоїнств, тож завів він величавий гетьманський двір в Глухові і Батурині. Справами свого уряду він небагато займався, та Україні значно полекшало від московського панування, бо московські урядники боялися впливового гетьмана і не сміли мішати ся в українські справи. Тож на Україні віджила козацька самоуправа.

Та не на довго, бо вже 1764 р. нова
цариця **Катерина II.**, яка вела дальнє полі-
тику Петра Великого, **скасувала уряд геть-
мана**, а управу України віддала в руки **ма-**

Кирило Розумовський.

лоросийської колегії, на якої чолі стояв ге-
нерал-губернатор (намісник) граф Румянцев.
Послідний український гетьман Розумовський
мусів вдоволити ся великою платнею і маєт-
ностями.

Гетьманський уряд був раз на все царицею скасований, та український народ не переставав змагати до його відновлення. Коли цариця скликала до своєї столиці послів з усієї держави і казала їм заявiti, яких порядків в державі вони собі бажають, то українські відпоручники від духовенства, шляхти, козацтва і міщан однодушно важадали привернення гетьманьшини і давних коzaцьких порядків після умови царя з Хмельницьким. Та з того нічо доброго для України не вийшло. Противно, цариця рішила ся вже остаточно покласти конець всяким давним порядкам на Україні.

Зруйноване Запорожської Січі.

Ген далеко серед степів, на дніпрових порогах, заховав ся останок самостійного українського життя: Запорожська Січ зі своїм свободним, богатим в пригоди і борби життям. Та і на ню прийшов конець. Царська рада в Петербурзі порішила покінчти з тим останнім заборолом української державної окремішності, не вважаючи на великі услуги Запорожців у війнах Московщини з Турками і Татарами. Сила грізного до недавна султана була вже остаточно зломана, його підручник татарський хан мусів скорити ся

перед московською державою, тож козаки вже не були потрібні московській цариці. Противно — треба було ій їх збути ся, бо вони все в тяжких для українського народу хвилях, готові були станути в його обороні. Вони, як вірні сторожі відрубності свого народу, домагалися привернення давніх прав Україні і самі стягнули на себе присуд смерті від московської держави. Бажало ся також московським царям дістати в руки просторі запорожські землі, добуті кровю Запорожців в борбах з Музулманами, щоби їх заселити чужими, але сліпо московському урядови послушними поселенцями: Сербами, Греками і Німцями та наділити ними московських вельмож. Щоби сего довершити без більшого розволосу і борби, вислава цариця у степи сильне військо під проводом генерала Текелія в часі, коли Запорожці розбрели ся в степу на лови. Часть московських війск заняла запорожські степові оселі, паланки, а друга на самі зелені съята **1775 р. обложила Січ.** А тоді Текелі ошовістив козакам волю цариці, що Січ має бути зруйнована. Козацтво, обурене підступною напастю Москви, хотіло бороти ся до загину, та умренийши січовики, бачучи безвиглядність борби, вислали до Текелія для переговорів кошового отамана Каль-

нишевського зі старшиною. Та послів арештовано і вислано до Петербурга, а від-

Кальнишевського вивозять Москвою з України.

там розіслано по ріжних тюрмах. Найстрашнійшою була доля Кальнишевського, який повних 25 літ мучився у вязниці, серед

ледів далекої півночи у соловецькім монастирі на Білім морі. Під конець житя увільнений, нө хотів вже вертати отемнілим від муки старцем на Україну і помер у 112 році життя на чужині.

Позбавлена провідників **Січ** **мусіла здати ся в 1775 році**. Текелі розграбив її, че пощадивши навіть церкви, а запорожські землі роздавано між царських любимців та чужосторонніх поселенців. Давні пани тих земель Запорожці в часті поступили у московське військо, або поселили ся на степу і стали там господарювати, покинувши воєнне ремесло. Та значна частина січовиків, що не хотіла жити під московською рукою, майнула на своїх човнах, як за давних добрих часів на море, та не щоб воювати, але пристановища і опіки у турецького султана проти християнської цариці шукати. Їх приняв турецький султан і дав їм землі над гирлом Дуваю, де повстала **Задунайська Січ**. Жили у ній січовики давним звичаем свободно, займаючи ся походами і ловами, та загосподаровуючи сусідні землі поселенцями, які збігалися до них з України. Під турецьким урядом жило ся їм добре, тільки тажко приходило їм давати поміч Туркам в борbach проти християн. Тому остаточно удало ся московському урядови

переманити значну частину тих січовиків по пів столітю до себе і їх поселено зразу над Азовським морем як так зване азовське військо, а відтак над рікою Кубанею. Від них походять нинішні кубанські козаки.

Та поки се стало ся московський уряд сам мусів вскорі по внесенню Січі приступити до її відновлення, бо не міг в борbach з Турками обйтися без людей, обізнаних зі степом і борбою з Турками і Татарвою. На поклик московського уряду зібрало ся багато охочих, з яких він зложив так зване чорноморське військо, при якого цомочи здобув на Татарах значні простори чорноморського побережа. Їх поселено між рікою Кубанею а Азовським морем і позволено завести давний січовий лад з виборними старшинами. До них збігали ся кріпаки з усієї України, як на давну Січ і число їх дуже скоро росло. Та з часом обмежено їх права, цар сам став іменувати їх старшину, а вкінці злучив їх разом зі сусідними московськими козаками в так зване кубанське військо, серед якого по нинішній день є доволі живі спомини з давної української козацької минувшини.

Так закінчила своє істноване славна Запорожська Січ, завдяки якій давні дики поля перемінили ся в шпицлір цілої Росії.

Слідом за знесенем Січи пішло дальнє руйнування козацької управи. В роках 1771—73 поділено Україну після московського ладу на губернії, скасовано козацький суд і управу, а заведено намісників і судиів так як в Московщині. Козацьке військо замінено на московські полки. Козацька старшина могла перейти у військову московську службу, а козаки стали свободними селянами з обов'язком військової служби. Проче селянство зовсім закріпощено. Воно не сміло покидати здого пана і шукати ліпшого, від тепер будо воно привязане до землі і властителі землі розпоряджалися необмежено його долею. Воно стало живим робучим інвентарем, так як селянство московське. Українську старшину і шляхту признако рівною з московською шляхтою (дворянством). Становила вона від тепер так званий дворянський стан на Україні.

Заслуженим для московського уряду віддано у вічне посідання рангові маєтності. В той спосіб витворила ся на Україні **богата дворянська верства**, яка могла займати всякі уряди або чини. Тими чинами і маєтностями бажав московський уряд привязати до себе українську інтелігенцію та затерти в неї пам'ять давної свободи і окремішності. Се однаке не зовсім ему вдало ся.

Пам'ять про давні права України, зломані московськими царями, жила серед українського дворянства, а навіть найшли ся між ними і такі, що захотіли при чужій допомозі з оружием в руці змагати до виборення свободи Україні. Коли 1791 р. заносилося на війну Прусиї з Московчиною, тоді в Берліні явився провідник київського дворянства, горячий український патріот і поет **Капніст** і предложив пруському королеві поміч України на случай війни з московською державою. Україна, як він казав, не хоче вже довше терпіти московського ярма і вся готова встати проти свого гнобителя. Однаке до війни Прусиї з Росією не прийшло і посольство Капніста скінчилося на итчім. Та важне воно для час як доказ, що мимо всіх змагань московського уряду думка про визволене України жила серед освічененої верстви України з кінцем 18. століття. Що вона не пропала і серед простого люду, бачимо по тім, як радо і численно горнув ся нарід до відновленої Січи.

Державний лад Гетьманщини.

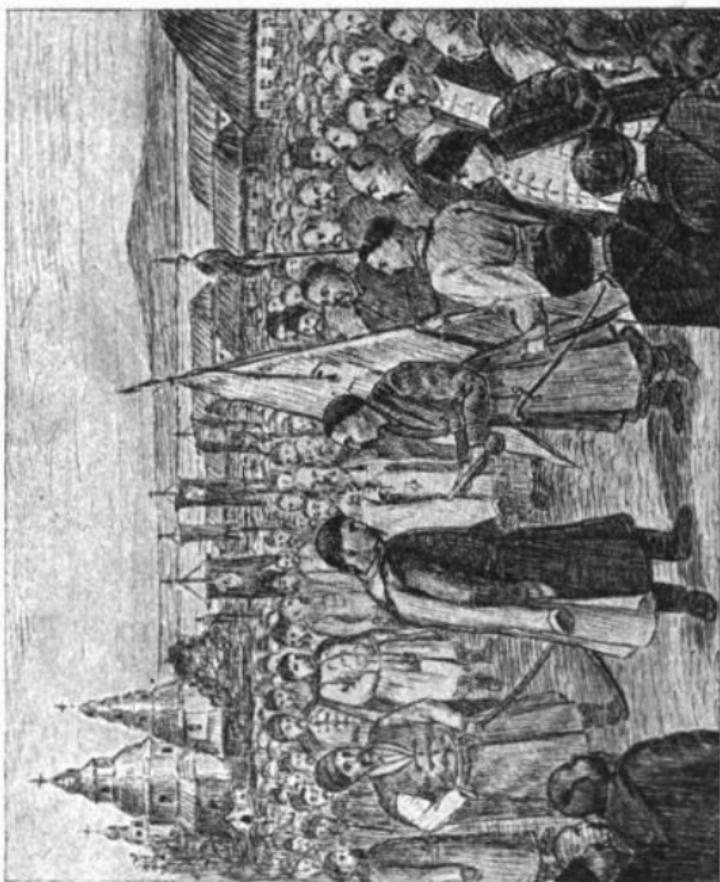
На українських землях, які Богдан Хмельницький визволив з під польського панування,

запанували козацькі порядки і стали обов'язочними для цілого краю і його населення. Тому хоча в головній основі вони остали такі самі, як ми їх давнійше представили, то однаке відколи вони стали загально-народними, а козацька старшина стала краєвим правителством, її порядки мусіли в дечії змінити ся відповідно до нових потреб. З огляду на се ми ще раз представимо сей козацький лад, який нимо всяких московських обмежень перетривав на лівобережній Україні до другої половини 18. століття.

Гетьман був найвищим полководцем, судисю і управителем краю, мав отже па Гетьманщині ті самі права, які має **монарх**. Свої прикази для краю видавав на письмі; були се так звані **універзали**, підписані гетьманом і заостротрені військовою печаткою: козак з мушкетом (стрільбою) на зеленім полі. Земля, яку займали козаки, належала до козацького війска, а гетьман мав право її розділяти.

При гетьмані була так звана **генеральна старшина**. До неї належали: **генеральний обозний**, найстарший у війску по гетьмані; **генеральний писар**, який заряджував канцеляриєю війска козацького і мав під собою канцеляристів, людий обра-

зованих в київській академії; двох **генеральних судіїв**, які проводили у найвищім суді, зложені з полкових делегатів; **генеральні осавули**, прибічні гетьмана (адютанти);

Вибр гетьмана.

генеральний підскарбій, який заряджував касою; **генеральний хорунжий і буньчучний**, які носили хоругов і буньчук (довгий дручок з кіньским хвостом).

Почетною сторожею гетьмана були від часів Мазепи так звані **буньчукові товариші**.

Прибічну раду гетьмана становила генеральна старшина. Для порішення важніших

Полковниця.

справ покликувано до неї і полкових старшин.

Ціла **Гетьманщина** була поділена на **полки**. На полки ділилося не лише військо, але і краї і в той спосіб військовий поділ був заразом адміністративним. На чолі

Полковник.

полку стояли **полковник і полкова старшина**: обозьний, писар, судия, осавул, хорунжий. Полковими признаками були: хоругов, бунчук і пірнач (булава, але

Бунчук.

Булава.

не кругла як у гетьмана). **Полків** було **20**, по **10** з обох боків Дніпра.

Полки ділилися на сотні, на яких чолі стояли **сотник і сотенна старшина**:

писар, осавул, хорунжий і міський отаман (начальник поліції сотенного міста). Селами сотні правили **курінні атамани**, себ-то **війти**.

Сотник.

Як при гетьмані були буньчукові, так при полковниках були значкові, а при сотниках війскові товариші. Були се діти старшини або шляхтичі, які творили почетну дружину козацької старшини.

Так гетьман як і старшина діставали в уживане, на прожиток, просторі землі, так звані рангові маєтності, за сповнюване своїх урядів.

Число козаків і сотень в полку було ріжне. Були полки, котрі мали по три, чотири, а навіть десять тисяч козаків. Сотень було 8 до 24 в полку. Козацьке військо складало ся з піхоти і кінноти; крім сего були армати (артилерія) і чайки (фльота). Після договору з Москвою козацького війска мало бути 60 тисяч, але бувало і більше.

В полках карне судівництво належало до полковника, судії і писаря; цивільні справи судили окремі суди: суд підкоморський та суд земський. Судили в них після давного збирника руських законів, так званого литовського статута.

Козаки поза війсковою службою не мали ніяких обовязків, а мали участь в управі краю через участь в козацькій раді, яка вибирала старшин.

Посполиті (прості селяни) були також свободними людьми о скілько сиділи на своїй землі; коли-ж вони поселилися на чужій землі, то мусіли давати данину або даром робити. Вони одначе могли кожної хвили покинути землю і перейти куди-инде,

тому доля їх не була тяжка. Кріпаками стали вони доперва по анесеню козацького ладу за цариці Катерини.

Міщани вибирали собі міських атаманів і свій суд. Міщани більших міст жили після своїх міських законів, так званого німецького або магдебурського права.

Крім того була на Україні ще шляхта (дворянство), яка мала більшу земельну посілість і часто займала висші уряди в козацькім війську.

Українське православне духовенство було вибірне і зовсім самостійне, бо його найвищий вверхник, царгородецький патриарх, звичайно в його справи не мішався. Українська православна церква була зовсім незалежна від московської і пильно берегла ту окремішності, поки гетьман Самійлович, хотячи вдоволити довголітні змагання Москви, проти котрих дуже рішучо і добре боронилося українське православне духовенство, не постарався о вибір на київського митрополита чоловіка, який піддався під зверхність московського патриарха (1685).

Окремим житем жила Запорожська Січ. Вона була поділена на куріні, а землі, які до неї належали, ділилися на паланки. Старшина Запорожської Січі була ви-

борна: коповий отаман, військовий суддя, заразом і касиер. Січ мала також свого писаря, обозьного, осавула, хорунжого, пушкаря, канцеляристів і інших урядників. Куренями проводили курінні отамани, паланками полковники.

На Запорожській Січі була церков святої Покрови, були також церкви по паланках і походні (полеві) та свій монастир. Було своє окреме духовенство з єпископом на чолі, який підлягав лише межигорському спаскому ігуменові. На Січі була і своя окрема школа.

Так виглядали державні порядки на Гетьманщині. Як бачимо, козацький устрій обняв управу цілого краю. Козацькі старшини були війсковими старшинами, а заразом сповняли цивільні уряди і правили краєм. Військовий поділ на полки і сотні був заразом поділом краю на більші і менші округи. Козацькі старшини були старшинами не лише для козаків але і для всого населення у своїх округах. **Гетьманщина була** се отже певного рода **річнопосполита військова**, се в держава, в якій правив військовий стан (козацтво) через своїх виборних людей: гетьмана і козацьких старшин.

Правобічна Україна.

Коли так лівобічна Україна мимо усіх обмежень і утиску з боку московського уряду, все-таки жила своїм житем після своїх давніх козацьких порядків до половини 18. століття, то доля правобічної України була в тій часі богато тяжша.

Від смерти Богдана Хмельницького вона не зазнала супокою: борби о гетьманську булаву та сусідів: Польщі, Московщини і Туреччини о пануване над Україною не дали їй ніколи зажити довше спокійним житем. Нарід терпів від своїх і чужих. Побідний гетьман, добувши на сопернику булаву, карав своїх правдивих або мнимих противників. А тим менше щадили край чужі завойовники, Поляки, Москалі або Турки. Богато народу втікло, тисячі людей вигинуло, або пішло в турецький ясир (неволю). Одним словом, діяло ся таке, як на війні: нищили і вбивали людей караючи, беручи пісту на противниках, убиваючи для постраху, або таки прямо з воєнного одичіння. А тревало се не рік-два, а цілі десятки літ.

Наслідком того вилюднила ся і опустошіла колись богата правобічна Україна. До перша коли вона під кінець 17. століття наслідком умови Московщини з Польщею

вернула під польське панування, почала назад захищувати ся. Тодішній польський король Собеский, який вів борби з Турками, з досвіду знає козаків як незрівнаних воївників в борбі на степах, тож забажав відновити козаччину, щоби вона знов своїми грудьми засланяла Польщу перед Турками. Він став кликати людей на поселене правобічної України, обіцюючи їм права і свободи. Нарід, заохочений обітницями, збігав ся туди з різних сторін України. Нові поселенці потворили нові козацькі полки з полковниками на чолі. З поміж них найвизначніший був **Семен Палій**, полковник хвастівський. Він завів у себе правдині козацькі порядки з рівностю і свободою для всіх, тож до него найбільше горнула ся проста українська людність з усіх сторін українських земель. Він брав також і некозацьке населене в оборону, давав йому свободу, а його польських панів, польську шляхту і Жидів-арендарів проганяв у Польшу. Тож коли Поляки збудилися війни з Турками, порішили позабути ся також тепер вже непотрібної їм козаччини, хоча козаки помогали їм дуже ширб в борbach з Турками. Они також під проводом Собеського брали участь у славній побіді над Турками під Віднем (1683 р.). Та се не пішло так легко, бо правобічні пол-

ковники злучилися під проводом Налія до борби з Поляками та закликали собі на по-міч гетьмана Івана Мазепу. Мазепа прийшов і мимо заказу царя Петра, який жив тоді з Польщею в згоді, заняв правобічну Україну і злучив її назад з лівобічною.

Здавалося, що обеднана Україна по обох боках Дніпра заживе знова козацьким життям, та се не тревало довго. Як звісно, Мазепу і його союзника, шведського короля Карла XII., побили Москалі коло Полтави (1709), а тим самим упали пляни Мазепи створити самостійну українську державу; то повелися також заходи Орлика, щоби при турецькій помочі здійснити згадані пляни Мазепи. Тодішній московський цар Петро віддав правобічну Україну крім Києва знова в руки Полякам, переселивши перед тим силою богато людий з правового на лівий бік Дніпра (1714).

З поворотом польського панування вернули на правобічну Україну знова польські пани. Вони позагортали на ново великі землі, щоби завести на них свою шляхотську господарку. В тій цілі оповістили вони новим поселенцям свободу від всяких панщинних тягарів на довгі літа, щоби їх тим завабити на свою землю. Се мало свій успіх.

На опустошілі землі зачали збігати ся поселенці з Поділя, Волині, Галичини і Польща, приваблені сими свободами. Новстало багато нових сіл „слобід“ (слобода себ-то свободне село), та свобода їх не тревала довго. Бо коли минули свободні роки пани понакладали давини і стали заводити панщину (кріпацтво). Наслідком цього повстало між народом на правобережній Україні невдоволене і почали ся ворожі рухи проти польських вельмож і їх підручників Жидів-арендарів. Ті рухи виходили, як за давніх часів, звичайно із Запорожжя, або з сусідуючих з ним частий правобережної України. Повстанців звали Поляки згідно **Гайдамаками** се в ворохобниками або бунтарями.

Гайдамацькі повстання не переводилися протягом кілька десяти літ; придушувані силою притихали, щоби знова вибухнути яркими полум'ям.

В Польщі була тоді борба о королівський престол. Коли Московщина прислала своєму кандидатові на польський престол Августові ІІІ, військо на поміч, між народом пішла чутка, що Москалі приходять виганяти панів і визволяти Україну. Він підніс повстання проти Польщі і почав відновлювати козацький устрій. На чолі повстання став **Верлан**, двірський козак польського вель-

можі Любомирського. Два повстання були найбільші: 1734 і 1768 року. У тих повстаннях визначну участь брали дівірські козаки се є селяни, що вмісто панщини робили війскову службу на панських замках. Він поруйнував багато панських маєтностей, запустив ся навіть в східну Галичину і всюди заводив козацький лад. Московщина дивила ся на сей рух прихильно, поки він був її потрібний для згноблення панів, противниців Августа III. Та коли Август утвердився на престолі, Московщина обернула ся проти Гайдамаків і допомогла польським панам згнобити повстане українського селянства.

Та повстане притихло лиш на око. Змагання до відновлення козацького устрою жили далі на правобічній Україні; невдовзі розгоріло ся на правобічній Україні **велике повстане** українських селян проти польських панів і їх помічників Жидів, так звана **Коліївщина 1768 р.** (від слова колій = сей, що коле).

Нагоду до него подав знова прихід московських війск на Україну. Прислала їх цариця Катерина в поміч свому любимцеви, польському королеви Станіславови Понятовському, проти збунтованої шляхти, яка на Поділлю в місті Барі завязала проти короля союз, так звану барську конфедерацію. Ті

конфедерати дали ся в знаки і нашому народові грабіжами і тяжкими муками. Тож народ підніс повстання з надією на московську допоміч. На чолі повстання став Запорожець **Максим Залізняк**, а прилучив ся до нього також уманський сотник **Іван Гонта**. Повстане се благословив архимандрит українського православного мотронівського монастира, **Мельхиседек Яворський**. Номіж народом ходили чутки, що цариця з ототими грамотами завзыває народ бити панів і Жидів. Заохочували до сего також Запорожці і пришельці з лівобічної України. Нарід повстав і уоружив ся чим постало: коли не стало зброя, брав ніж, косу, ломаку.

Невабаром стояло від оружем кілька десять тисяч селян-козаків, які ішли на двори і замки не лише мстити ся за дотеперішній гнет і кривди, але і добивати ся відновлення козацьких свобод. Борба ішла завзята та крівава. Найбільш кріваво записав ся погром панів і Жидів в здобутім Гайдамаками Умані, маєтності польського магната Нотовського. Нанованю шляхтоцькому на Україні приходив конець: вона була в руках Залізняка, вибраного гетьманом. Та цариця Катерина не дала шляхті пропасти. Московський уряд вважав небезпечним для себе народний український рух, який стремів до відновлення

козацьких свобод на правобічній Україні, коли московський уряд у себе нівечив українські козацькі порядки. На приказ цариці царський полководець на Україні, який прийшов в поміч польському королеви проти конфедератів, запросив до себе гайдамацьких провідників ніби на нараду як вести борбу з конфедератами, та тут несподівано серед бенкету в своїм таборі, казав їх увязнити. Гайдамаки, цолишенні без проводу і несподівано заскочені московським і польським війском, були побиті, а провідники їх і багато з поміж визначніших були покарані мукаци і смертю. Гонта погиб по тридневних страшних муках, які приймав з насильницями. Залізняка, як свого підданого, вислали Москалі на Сибір. В сей спосіб згнила Польща послідний більший народний рух на правобічній Україні, змагаючий до відновлення козаччини. Велику поміч подала їй в тій Московщина, яка якраз під той час руйнувала у себе останки козацького життя, яко признаки відрубності і політичної самостійності українського народу.

Українські землі під Росією і Австроєю.

Польща, яка при помочі Московщини згнила народні рухи на правобічній

Україні, сама пезабором опісля втратила свою самостійність.

Від повстання Хмельницького вона за-
непадала чимраз більше; раз ослабила
її борба з народними рухами на Україні
і втрата любовічної України, друге вну-
трішній розлад. Польщю правила гор-
стка шляхотських вельмож, яка звичайно
не дбала про добро загалу і державу, тіль-
ки про свою користь і пануване. Вона не
шанувала закона ні власті, тому не стало
в Польщі ладу і прилюдного безпеченства:
сильний кривдив слабшого, а король не мав
сили сему запобігти. Польський уряд не мав
ні сильного війска ні доходів, бо шляхта не
платила податків, а міщанство і селянство
було убоге. До того часто і таке бувало, що
шляхта бунтувала ся проти короля і змовля-
ла ся з чужими монархами, які в сей спо-
сіб здобули собі вплив на справи Польщі.
З часом до найбільшого впливу дійшла там
Росія.

Інші держави, боячи ся, щоби Росія не
заволоділа цілою Польщею, рішили її поді-
лити. Так прийшло **до розділу Польщі**
між Австрією, Пруси і Росією. Стало ся се
в трох поділах **в роках 1772, 1793 і 1795.**
Польща перестала існувати, а її укра-
їнські землі дісталися Австрії і Росії. Ро-

сия забрала більшу частину Поділля і Волині, Білу Русь і Київщину — Австрія так зване воеводство руське, белзьке, частину подільського, волинського і Холмщини, (нинішній східну Галичину). При тім **Австрія покликувала** ся на права угорської корони до галицько-волинської або галицько-Володимирської землі ще з часів малолітності короля Данила, коли на галицькому престолі засів був на коротко угорський королевич Андрій. Австрійські монархи унаслідили по угорських королях Угорщину а тим самим і титул королів Галичини і Володимирії або з латинська Галіції і Львовом.

Та новообрітаного в поділі Польщі краї не прилучили вони до Угорщини, лише до країв австрійської корони разом з частиною польських земель як новий край коронний Галичину. Крім того **1775 року забрала** Австрія від Туреччини українську землю, нинішню північну **Буковину**, которую разом з півдневою румунською злучила в один край коронний, який аж до 1849 року був злучений з Галичиною. Крім того під габсбурським володінням жили Українці в карпатській країні, північній Угорщині, яка була їх землею від непамятних часів. В усіх цих землях жив наш народ в дуже лихім стані. Висні верстви, шляхта і заможнійше міщан-

ство майже зовсім покинули свій народ і він жив заневолений під рукою чужих панів, що мали над ним право суду і яким він мусів робити панщину, привязаний до землі і по-збавлений всякого права. Однокім провідником його було мало просвічене і убоге духовенство.

Национальне українське жите, котре ще в першій половині 17. століття, мимо заневолення нашого народу під польським пануванням, було гарно розвинуло ся, від другої половини сего століття почало там сильно зачепадати. Ріжні причини на се зложили ся. Найперше неудача повстання Богдана Хмельницького в тих землях. Народні рухи, які відізвалися на вість про повстане Хмельницького також в землях давно до Польщі прилучених: Галичині, Волині і Поділлю, були кріавово зниблені польським урядом, в наслідок чого богато їх учасників, самі съвідоміші одиниці, погибли або мусіли ратувати ся утечею в Гетьманщину. Далі коли прийшов розділ України на правобережну (до Польщі) і лубовережну (до Московщини) Польща пильно дбала, щоби не допускати до заносин між її українськими землями а Гетьманщиною. В сей спосіб вони були відяті від осередка нашого просвітного і національного житя, Києва. Польщене і занепад народного українського

житя тих земель поступали отже чимраз скорійше і вкінці останки української шляхти і богатшого міщанства польщать ся, бо інакше не можуть користати з горожанських прав і дізнають на кождім кроці кривди і пониження. Колись так съвітле і заслужене для народного українського житя львівське ставропигійське брацтво і його школа занепали, а друкарня печатала лише церковні книги.

Одиноким пристановищем українського житя і признакою окремішності нашого народу стає знова його **церков**, та тепер вже не православна, а **уніятська**. По завзятих релігійних борбах між православними і уніятами, в котрих погиб один з найбільших єї діячів епископ Йосафат Кунцевич, убитий православними, а потім признаний католицькою церквою съвятим, запанувала унія на українських землях, які належали до Польщі. Перший приняв її з кінцем 17. ст. перемиський владика Іоакентій Винницький (1691 р.), за ним пішов незабаром львівський Йосиф Шумлянський (1700), а далі холмський та волинський. Найдовше задержало ся православне в Київщині, де піддержували його монастирі зі звісним нам вже ігуменом Яворським на чолі. Та вкінці і там запанувала унія і стала українською народною церквою земель укра-

їнських під Польщею, а львівська митрополія і брацтво єї однокими провідниками. Вищі верстви нашого народу покинули унію для того, бо уряд польський почав відносити ся до неї ворожо. Робив він се тому, бо бачив, що унія вірно стоїть на сторожі окремішності нашого народу і не дає его латиниці і польщти. Унія стала хлопською вірою, бо при ній остав лише хлоп.

На угорській Україні вже в половині 17. ст. духовенство оголосило унію, та утвердила ся вона доперва в другій половині 18. ст.

Буковина була і осталася в значно переважаючій часті православною, однаке зовсім незалежною від московської церкви.

За австрійського панування настали красні часи для тої часті нашого народу, котра дістала ся під правління Австрої. Був се час, коли в тій державі цісарева Марія Тереса і її син Йосиф II. заводили різні зміни, реформи. Між іншими подбали вони також про поліпшене долі сільського люду і піднесене просвіті у своїй державі. Доси доля селян наших була дуже тяжка. Вони були живим робучим інвентаром без прав і зовсім залежнимі від павів, і їх арендарів, чужих, захожих людей, котрі нарід гнобили і визискували. Нарід був убогий і темний,

бо школи встановувано звичайно лише для шляхецьких дітей, а господарка стояла дуже пізнько, бо селянин богато часу мусів тратити на роботі для двора. До того причинялися часті війни і татарські напади, котрі майже до кінця польського панування нищили наші землі і спричиняли, що люди, не чуючися певними свого майна і життя, не загосподарювалися як треба, а жили з дня на день. Сліди сего маємо і до днесь в лихих, нужденних ліпняках в богатьох околицях нашого краю.

Щоби той стан поправити, на приказ цісаря Йосифа II. обмежено працю підданих, означуючи точно число робучих днів, внесено неволю, кріпацтво і дозволено селянам покидати злих панів, без дозволу пана женити ся і учити ся ремесла. Селянство було від тепер обов'язане лишє до означеної роботи. Заведено багато шкіл низких, середніх гімназий і найвищу університет. Щоби піднести мало просвічене українське духовенство, засновано для його образовання школи, для Угорщини в Мукачеві, для Галичини духовну семінарію у Львові, підготовлючу школу до університету і катедри з українською мовою викладовою на львівській університеті, засновані цісарем Йосифом II. (1784). Для

образовані пайспосібніших українських питомців усієї монархії засновано в столиці Відня духовну семінарию, якої питомці образувалися на віденськім університеті. Недумано також про ліпше заоштрене духовенства; йому визначено пенсії з так званого релігійного фонду, який повстав з матеріалів монастирів, скасованих цісарем Йосифом II. В сей спосіб поволі стала підноситися просвіта серед нашого доси приниженої і темного духовенства і воно згодом заступило покиненому народові його провідників. Воно дбає не лише про релігійно-моральне піднесене своїх парохіян, але також про їх освіту і добробут.

У своїх заходах стрічається наше духовенство з перепонами з боку Поляків, які по смерти цісаря Йосифа II. зуміли добути собі вплив в двірських і урядничих кругах, та почали шкодити нашому народові, представляючи його прихильним Росії і православ'ю, щоби сим способом здергати австрійське правительство від заходів для його піднесення. В наслідок їх заходів правительство ввелло польську мову в народних школах, а наше духовенство мусіло само приступити до засновання українських парохіяльних шкіл. Заходами тогдішнього митрополита Левицького засновано їх богато, а крім

того учительську семінарію в Неромиці для образовання українських учителів.

Гірше стояла українська справа в землях, прилучених до Росії. Там доля простого народу стала дуже тяжка. В місце слабого польського правительства прийшло сильне московське, яке допомогло дідичам до ще більшого заневолення українського народу. Всякий протест гнобила шляхта при помочі московського уряду безгліядно силою. В школі, церкві і уряді запанувала московщина.

До польщення прилучилося ще московщепнє. Московський уряд старався знищити зовсім всяку тінь української окремішності. Настановлені московським урядом цензори, без яких дозволу не вільно було друкувати книжок, пильно дбали, щоби між українським народом розходилися ся тільки московські книжки. Навіть церковні книги зборонювали друкувати на Україні, лиш казали спроваджувати їх з Москви. Через се московщепнє висших верстов нашого народу поступало живо. Московська просвітіта, хоча була низька від української і хоча завдячувала свої початки українським ученим і письменникам, які з Києва переселилися до Москви, запанувала над українською серед нашого дворянства, бо була просвітітою урядовою.

Однаке ім'я серед тої переважно зиосковщеної української інтелігенції не зовсім загинула любов до свого рідного. Вона мріла про відновлене давнього козацького ладу на Україні, вона збирала пильно всякі прояви творчості свого народу, як пісні, перекази, приповідки, та любувала ся його мовою. Та мимо сего не важила ся вона вводити сеї піби-то мужицької мови у письменство.

Вчинив се доперва **Іван Котляревський**, який тим заслужив собі на імя батька українського письменства. 1798 р. вийшла у світ його книжка „**Енеїда**“, в якій він жартобливим віршом зобразив пригоди старинного королевича Енея в пошукуванню нової вітчини. Та історія королевича була тільки покришкою, в дійсності у тім творі Котляревський змалював давнє вольне жите козаків та сучасну долю-неволю українських селян. Тота книжка незвичайно подобала ся на Україні, а через се і народна мова, в якій вона була написана, увійшла в літературу, бо показало ся наглядно, що вона не менше гарна і образована, як і інші письменні мови. Тож слідом Котляревського почали нею писати свої твори і інші письменники. Знова образи сьвітлої козацької минувшини потрясли до глибини

душі омосковщених українських панів, нагадуючи їм, як колись їх діди вміли постояти за честь і славу свого народу. Збудила ся приспана народна совість, встало почуте вини і бажане повороту до свого рідного.

За Котляревським пішов цілий ряд письменників як **Петро Основяненко, Артемовський-Гулак, Григорий Квітка** і інші, що нетільки стали писати українською мовою, але і теми до своїх писань брали виключно з українського життя. Осередком українського народного життя стає **Харків**, де заходами Українців повстав університет. Учено у нім вправді московською мовою, та гуртувало ся коло него богато українських письменників. Появились збірки українських народних пісень, які показали незвичайно богату поетичну творчість нашого мужика, вийшла дуже гарно написана і патріотичним духом навіяна українська істория та граматика української мови.

До піднесення українського слова причинилося і се, що під той час з початком 19. століття в усій просвіченій Європі учені люди зачинають звергати увагу на народну творчість, збирати і друкувати народні пісні і оповідання, а також писати на народний лад. На Україні прийшов сей рух дуже під пору, бо він не лише збільшив заинтересоване на-

шим народом серед української інтеліг'єнції, але і збудив прислану під московським впливом українську національну съвідомість, та любов до українського простолюдина.

Тому, що лише серед простолюдя заховалися спомини славної минувшини і тому, що лише під селянською стріхою збереглася чиста українська народна мова, підноситься значіння селянина в очах інтеліг'єнції. Українські письменники уважно приглядаються його житю, його радостям, смуткам і потребам, та змальовують їх у своїх творах і домагаються ся поправи долі кріпака-селянина. Тим наше письменство стає наскрізь народне, демократичне.

Прихильники нових змагань гуртуються ся до спільноти роботи в кружки, які повстають в ріжких містах України. Крім кружка харківського повстає **кружок київський, перемиський, львівський** і інші. Найвизначніші українські письменники і діячі згуртувалися в кружку київській. Тут були такі знамениті письменники як історик **Микола Костомарів**, **Панталеймон Куліш**, та великий поет-кобзар **Тарас Шевченко**. Вони заснували тайне товариство, назване від словянських апостолів брацтвом съв. Кирила і Методия, якого цілию було здобути свободу

і рівність для всіх становів та всіх слов'янських народів. Кождий з цих народів мав становити окрему державу з виборним головою, а спільними справами мав заряджувати збір послів усіх слов'янських народів. Сі змагання стріли ся з переслідуванням московського уряду, який бажав з'единити Слов'яни під своїм пануванем, а вже найменше думав про визволене українського мужика з крілацької неволі. Учасників кружка арештовано і тяжко покарано.

Подібна доля стріла і другий визначний український кружок у Львові. Заснувала його так звана руська трійця: поет **Маркіян Шашкевич**, Яків Головацький, що став потім професором української мови на львівському університеті і **Іван Вагилевич**, що також визначився в українській науці. Їх заходами вийшов український збірник „**Русалка Дністрова**“ (1837 р.), де побіч їх віршів, наукових розвідок і переказів в чистій українській мові і фонетичною правописею були поміщені народні пісні. Тим збірником дали вони почин народному українському відродженю і письменству в Галичині.

Та і сей кружок закінчив свою діяльність примусово, стрінувши переслідування з боку уряду. Були то тяжкі часи для вся-

ких народних і свободолюбивих змагань, бо в цілій Європі правили правительства, зовсім не оглядаючи ся на бажання і стремління народів. Такий сам був тоді і австрійський уряд цісаря Фердинанда Благого з канцлером Меттерніхом, ворогом всяких народних змагань на чолі, а ще тяжшим було панування російського царя Миколи I, тож не могли супроти сего удержати ся toti слабі прояви національного життя України. Та вони не загинули зовсім і діждали ся ліпших, красших часів.

Роки 1848—1876.

Прийшов рік 1848. Європу обхопило похуля революції. Народи Європи пробудилися немов по довгім зимовік сні, по неволі абсолютного правління, до нового свободнішого життя. Тож і названо сей рік „весною народів“. Перші піднесли бунт-революцію Французи проти свого короля, а за ними пішли і інші народи. Поневолені народи домагалися національної самостійності; а ті народи, котрі мали свою державу, жадали прав горожанських і участі в управі державою.

Найсильнійше потрясла революційна буря нашою державою. Тут пішла подвійна

борба. Німці мали в Австрії як народ усе: німецькою була династія, німецькою була урядова мова, усім правили німецькі урядники. Однаке управа була, абсолютна, народ не брав у ній ніякої участі, тому Німці домагалися конституції. Інші народи австрійські домагалися ще права жити своїм національним житем: жадали участі в управі і введення своєї мови яко урядової і шкільної, хотіли самоуправи, а деякі навіть стреміли до відорвання ся від монархії.

Почалися заворушення, внутрішні борби в монархії, в наслідок яких мусів уступити всемогучий доси в Австрії абсолютний міністер Метерніх, а цісар Фердинанд оголосив ріжні свободи і скликав послів з усієї держави для нарад над конституцією. Коли однаке спокій не вертав, противно уся монархія була в огни, хорій цісар Фердинанд зложив корону в руки молодого свого братаниця Франц-Йосифа Цісар Франц-Йосиф I. надав своїй монархії конституцію, яку певдовсі по здушенню мадярського повстання скасовано і заведено знова старий лад.

Наш народ знайшов ся в тім часі у тяжкій пригоді. Він не мав ні політичних ні національних свобод. Та мимо сего не взяв він участі в борбі проти уряду, противно станув по його боці. Наш народ не

пішов тоді в Поляками і Мадярами, бо як раз воши нас поневолювали, але стояв сильно при австрійськім уряді, надіючи ся від него поліпшення своєї долі. І дійсно правительство, бажаючи приеднати собі поміч нашого народу проти польських ворохобників, скасувало раз на все панщину, та обіцяло поділ Галичини на східну українську і західну польську, заведене української мови в школах і інше. Велике заінтересоване нашим народом показував тодішній галицький намісник граф Стадіон, тому противники нашого народного відродження голосили і голосять, що австрійський уряд зробив в нас народ, дарма, що ми вже мали до того часу тисячлітну історію та, що вже на довго перед графом Стадіоном почало ся наше народне відроджене нетільки в Галичині, але і за кордоном, куди впливі австрійські не сягали.

Зачинається живе жите серед нашого народу. Наша інтелігенція взяла ся до організації. Відразу якби з під землі виросла в 1848 р. політична організація, військова і просвітна. Заснувала ся „**Головна Руська Рада**“ у Львові, як політичне представництво усієї галицької України, яка стала видавати першу галицьку українську часопись „**Зоря галицька**“. Завязало ся наше військо — українські стрільці на поміч Австрої

проти Мадярів, повстало товариство учених „Руська Матиця“ для шлекання науки. На з'їзді наших учених, на якім зібралося усе наше съвідоме громадянство, торжественно проголошено заяву про окреміність нашого народу від польського і московського. Головна Руська Рада рішила домагатися відокремлення східної Галичини і утворення в неї окремої української провінції.

Ті домагання стріло правительство прихильно і незабаром видало закон про поділ Галичини, який однаке не увійшов в жите.

Також буковинські і угорські Русини домагаються самоуправи та заведення української мови в школі і уряді. Особливо прихильно були у Відні приняті домагання угорських Українців, бо правительство мусіло шукати у них помочи проти Мадярів, які під проводом Кошути намагали відірвати ся від Австроїї.

Здавалося, що зачала ся нова будучність для нашого народу. Однаке се не потривало довго, бо коли революційні змагання в монархії згублено і знова запанував абсолютизм, тоді так на Угорщині як і в Галичині знова незабаром до значіння приходять Поляки і Мадяри. Польські пани, вчерашні вороги австрійського уряду, обжалували

Українців, які в тяжкій хвили в 1848 і 1849 р. станули при австрійськім уряді, о прихильність до Росії. Наслідком цих ворожих затій урядство не сповіщало даних Українцям в 1848 р. обітниць. Одиночним здобутком 1848 р. остав визвіл нашого народу з панщиняної неволі. Та здобуток сей має для нас як хлопської нації велике значіння не лише суспільне, але і загально народне, бо через знесене панщини увільнено головну масу нашого народу: селянство від панщиняної неволі. Визволене селянство, одержавши загально людські права, видало незабаром зі себе цілий ряд народних інтелігентних робітників, а також само стало з часом съвідомою частиною свого народу.

Коли так на галицькій Україні почала ся вже і політична робота серед нашого народа, то на **російській Україні** мусили Українці з причини важкого політичного гнету обмежити ся до роботи літературної, просвітної і наукової. Вони гуртують ся коло письменника **Куліша**, який під той час вернув з іншими членами кирило-методіївського братства зі заслання. Засновують недільні школи для народа, видають для него книжочки, домагають ся для него волі та образовання в рідній мові і видають наукові і літературні збірники. Силу і запал до своєї

роботи черпають вони з творів **Шевченка**, навіяніх горячою любовю до меншого брата-селянина, до цілого українського народу, до його славної минувшини. Твори Шевченка розбуджують серед загалу українського громадянства любов до свого рідного, до угнетеного простого люду.

Серед московського поступового громадянства проявляється співчуття і симпатія для українських змагань, та московський уряд виступає проти них ворожо. Він вправді мусів дати нашому сільському заневоленому народові волю, зносячи кріпацтво у цілій Росії 1861 р., та національних прав нашему народові не признав, противно що їх обмежив. Коли в Росії Поляки піднесли повстане (1863 р.), тоді уряд почав обвинувачувати Українців о прихильності польським змаганям, заборонив видавати українські книжки, а навіть съвате письмо в народній мові, при чім міністер внутрішніх справ рішучо проголосив, що української окремої мови нема, не було і бути не може. Вправді з початком 70 років минувшого століття на часок полекшало українському рухови і в Києві ожила українська робота. Появилися славні учені як **Антонович**, **Драгоманів**, **Чубинський**, **Житецький**, письменники **Левицький**, **Нечуй**, **Мирний**,

Старицький, Пчілка і інші; славні драматичні артисти з батьком українського театру **Кропивницьким** на чолі, великий український музик **Лисенко**, який съвітова показав незвичайне богаство української пісні і як Шевченко словами, так він музикою змалював душу українського народу. Та прийшов рік **1876**. Вийшов ославлений **указ**, яким московський уряд вже рішучо заборонив видавати в українській мові всікі твори для народу і для дітей та наукові, а дозволив лише вірші і оповідання і то лише під строгим доглядом цензора, заборонив съпівати на концертах українські пісні і ставити в театрах українські штуки. На українське жите видано в Росії присул смерти.

Та жите українське плило вже надто сильною струею, щоби його могла загатити рука московського уряду, хоч як сильна і безоглядна. Придушене в Росії воно там на зверх притихає, а головна струя українського руху звертається до австрійської України.

Найновійші часи.

В Австрії в рр. 1860—1867 доверилися дуже важні внутрішні переміни

в державних порядках: Австрія стала державою конституційною. Основні закони, видані 21. грудня 1867 р., признавали усім народам монархії рівноправність в школі, уряді і прилюднім житю і вводили народне заступство: парламент і краєві сойми, з якими монарха поділився своєю законодавчою владистю.

Наслідком цього отворила ся нашому патріотам нова дорога до розвитку в Австрії. Се однаке не годилося з планами Поляків, котрі мимо неудачних повстань (1830, 1848 і 1863 р.) не виреклися надії на відбудоване Польщі. Для здійснення своєї цілі польські проводири в Галичині вибрали нову дорогу: вони покинули дорогу революційну, проголосили торжественно, що бажають стояти вірою при монарсі („Przy Tobie Panie stoimy i stać chcemy“) і що в монархії бажають шукати здійснення своїх народних стремлень. Ся зміна їх становиска принесла їм в короткій часі великі користі. Польська мова від 1867 р. стала в Галичині мовою уряду, школи і прилюдного життя. Поляки захоплюють в свої руки краєву адміністрацію, польські урядники заступили на заради давнішіх німецьких, Поляк є постійно цісарським намісником у Львові, а в коронній раді застідає вже постійно Поляк так званий

міністер для Галичини, без якого згоди не може піяке міністерство полагодати ніякої важнішої галицької справи.

Вправді не придано всіх їх домагань: законного відокремлення Галичини яко польської провінції, — однаке на ділі Галичина такою стала, бо Поляки, захопивши її управу в руки, добувши собі подавлячу більшість в галицькім соймі, велике заступство в парламенті, та ставши правителственою партнею, стали справдішими володарями краю. Їх становиско скріпляло і се, що в австрійськім парламенті йшла заваята борба між Чехами і Німцями, а Поляків, як сильну партію хотіли одні і другі собі позискати. Наслідком сего Поляки здобули собі в Австрої велике значінє і силу. Тої сили уживали вони не лише на своє скріплене, але і на поневолене нашого народу. Їх мрією була історична Польща, себто така, якаби обіймала не лиш польські, але і українські землі, що колись належали до польської держави. Вони станули на становиску, що є тільки Поляки і Москалі („пісма Rusi, jest tylko Polska i Moskwa“, як казав в галицькім соймі граф Борковский), а ми ріжнимо ся від них лиш вірою („Gente Ruthenus, natione Polonus“, се значить, з роду Руени, по народності Поляк). Наслідком сего

пrijmas Галичина на зверх вигляд польського краю, особливо міста стають майже на скрізь польські, бо на польський бік як сильніший перейшли Жиди.

Деякі тодішні провідники нашого народу, нечисленна уряднича інтелігенція і съящество під проводом деяких крилошан митрополічої капітули съв. Юра у Львові (звідси назва Съятоюрці), втративши надію на поперед австрійського правительства, та не розуміючи, що сили треба ім шукати в самім народі, в його організації і піднесеню, попали в зневіру і почали звертати свої очі на Росію в надії, що вона виратує їх від спольщена. Надію свою опирали на тім, що Росія згнобила у себе польські повстання, а від часу переходу московських війск через Галичину 1849 р. (воїни ішли на поміч австрійському урядови проти Мадярів) уявляли собі Росію як велику, а нашому народови прихильну силу. Росія, використовуючи сей настрій почала зі свого боку агітацію. Приїжджають до Галичини московські учені і політичні агітатори, котрі стають ся доказати єдність нашого народу з московським. Їх роботу улекшує се, що съятоюрці з неохоти до народної мови, яку уважають за недостойну до літературного ужитку, послугували ся в письмі язиковою

мішаниною, зложену зі слів народних та церковно-слов'янських. Тепер спільність мови церковної між нами а Москальми, на яку вказували росийські агітатори, ввела заміщення в поняття съятоюрців про свою народність. Прийшов 1866 р. На Австрію впали невдачі воєнні, які її ослабили. Тоді съятоюрці виступили у своїй львівській часописи „Слово“ з заявою, що є один „руський“ народ від Карпат по Камчатку, що наша мова ріжнить ся від московської лише виговором, і що московська мова повинна бути нашою літературною мовою. В слід за тим іде агітація за виучуванем і уживанем московської мови в слові і письмі, а редактор „Слова“ Богдан Дідицький впевнє, що після його підручника можна сеї мови „в адін час“, се е за годину, навчити ся.

Тою своєю заявою стапули съятоюрці явно по московськім боці, тому до них пристає назва „**москвофіли**“ т. е. приятелі Москви, наколи вони самі себе називали звичайно „твердими“ або „старорусинами“ — в послідніх часах „рускими“ себто Москальми. Та москвофіли лише одушевлялися московською мовою. На ділі вони її не вміли, а щоби не уживати погорджуваної простої народної мови, уживали по більшій

часті польської мови, а в письмі згаданої вже язикової мішанини.

Однак лише частина нашої інтелігенції сироневірила ся своїй заяві з 1848 р. про самостійність і відрубність нашого народу від польського і московського. Друга ж частина остала вірна своїму народови, а ряди її скріпило передовсім молоде покоління, а то головно завдяки впливови народолюбного руху на Україні. Сей рух разом з юднівся в Галичині при помочі творів **Шевченка**, звідки черпали любов до нашої минувшини і всого рідного. Наша молодіж, запалившись любовю до народу, іде за приміром російських Українців в народ, працює для його піддвигнення, все і всюди уживає його рідної — української мови, а на зверх зазначує своє народолюбство, привдіваючи народний і козацький стрій. Звідси пішла для сего напряму назва „народовці“, а з огляду на його звязки з закордонною Україною назва „українофіли“ се є приятелі України або просто „Українці“, для вазначення єдності національної цілого нашого народу без огляду на кордони.

Такий сам народовецький рух проявляє ся за приводом поетів Федъковича і Вороб'кевича і на Буковині.

Гнет українського слова в Росії причиняє ся до скріплення сего руху в Галичині, бо туди переносять українські письменники з Росії свою діяльність. Вони впливають також і на політичну роботу галицьких Українців, і то в двох противних напрямах: одні як **Куліш** і **Кониський** в згоді з Поляками бачуть нашу будучість, другі, як **Драгоманів**, домагаються організації і освідомлення народу для борби за народні права. Наслідком сего зачинається живий рух в нашій галицькій суспільності. Появляється цілий ряд літературних видавництв. Виходять популярні книжочки для народа, засновуються читальні і головне товариство для піднесення просвіти і добробуту народа „**Просвіта**“ у Львові з численними філіями.

Зачинається політична організація народа: повстають українські політичні товариства (**Народна Рада**) і українські часописи („**Батьківщина**“ по ній „**Свобода**“, і „**Діло**“.) Всё що живе, поступове і прихильне до народа гуртується в таборі народовців, який у 80-тих роках минулого століття, становить вже значну силу, супроти якої московофіли зачали тратити своє значіння. Народовці дістають у свої руки управу багатьох товариств, у яких дотепер мали пе-

ревагу москофіли, а також засновують цілій ряд нових інституцій політичних, економічних і просвітніх, які в темної незорганізованої народної маси витворюють съвідомий народний український організм. На він супроти Поляків, в парламенті і соймі народовці йшли разом з москофілами для успішнішої борби з Поляками, тим більше, що борба між ними а народовцями йшла тоді лише о правописі і чистоту мови.

Роки 1890ті принесли рішучу зміну у політичному житю нашого народу в Галичині. Прийшло до повного політичного розриву між Українцями а москофілами; тоді Українці утворили нові політичні організації і партії. Українські соймові посли зірвали союз з москофілами в соймі і заключили 1890 р. угоду з тодішнім намісником ір. Баденім, яко представником краевого правительства і Поляків. Вона мала бути початком нового, прихильного відношення краевого правительства і Поляків до нашого народу, звідси назва сеї угоди „нова ера“ або „новий курс“.

Проти сеї угоди виступили молодші Українці, які за впливом Драгоманова змагали до перебудови від коріння цілої нашої суспільності, тому назва їх від латинського

слова radix-корінь, **радикали**. Вони не в угоді з Поляками, а в політичнім освідомленю народу до борби о права, бачили дорогу до красшої будучності України.

Нова ера не удержала ся. Поважили її саміж таки і українські творці, коли побачили, що вона не приносить сподіваних користей нашому народові. Осталася при ній лише горстка людей, яка в політичній життю втратила вплив.

Загал Українців піднімає знова борбу. В 1899 р. повстає **українська національно-демократична (народна) партія**, найсильнійша політична організація нашого народу в Галичині, яка під проводом своєї начальної управи — **Народного Комітету** — бере в свої руки політичний провід українського народу в Галичині. В тім самім році (1899) творить ся **українська соціально-демократична партія** для українського робітничого населення по містах.

Сей поділ нашого народу на партії мав сей наслідок, що кожда з них старала ся на власну руку працювати для народу, а суперництво партійне примушувало їх до живійшої роботи. Наслідком сего політичне жите на галицькій Україні, а також полі-

тичне і національне освідомлене нашого народу незвичайно зросло і він став съвідомою політичною силою. Нарід створив собі головною своїми силами цілий ряд народних інституцій і організацій, а оживив і поновив діяльність давніх.

Засноване ще 1873 р. за почином і при піомочі закордонних Українців **наукове товариство імені Шевченка** стало видавати, особливо від коли на його чолі став нув професор **Михайло Грушівський** з Києва, богато книжок наукових, які здобули собі незабаром велике призначення у чужих учених. Воно видало цілий ряд учених, які своїми науковими працями добули українській науці добре імя в съвіті. Зацвіло українське письменство, для якого працювали такі талани, як **Іван Франко** і цілий ряд молодших визначних письменників. Повстала по неудачних московофільських давнійших пробах нова сильна організація економічних зі собою злучених, а на їх чолі ставнули **Союзи: ревізийний, кредитовий і торговельний** у Львові. Повстала могутня рільничча організація „**Сільський Господар**“ у Львові зі Союзом господарсько-торговельним і для Збуту худоби.

Відновляючи козацькі традиції народ гуртує ся в нового рода створишенях: „Соколах“ і „Січах“, які стали завязком українського січового війска.

Повстаете **Українське товариство педагогічне** для опіки і організації рідного шкільництва, яке овікує ся і удержує цілий ряд низших і середніх шкіл. По містах і селах повстають „**Народні доми**“ які стають осередком українського життя.

Український театр ширить по усіх закутинах краю любов до рідного слова і рідної пісні. Повстають також товариства для плекання української музики і штуки.

У всіх напрямах розвивають галицькі Українці живу діяльність, стараючи ся підвищти культурний уровень свого народу. Росте освідомлене народу, народ почуває свою силу, а через се і борба з його національними противниками стає чираз острійша і завзятійша. З початком сего століття прибирає ся борба острій характер: в рільничих страйках, яких цілю було поліпшити долю робучого люду, зломити економічну а тим самим і політичну силу польської шляхти у нашій часті краю; в борбі за **український університет**, яка має на

ціли здобути для нашої молодіжі можність усю вищу освіту побирати в рідній мові і плекати рідну науку, та в борбі о реформу виборчу до сойму та парламенту. Борба сеся незвичайно поширила і поглубила ідею українську серед галицького населення, чого доказом вислід загальних виборів до парламенту на основі загального права виборчого 1907, який дав майже виключно заступство українським послам.

Подібні відносини як в Галичині були і на Буковині. Однаке і там від 90тих років минулого століття зачинає українська ідея чимраз сильніше розвивати ся. В борбі з московофільством і пануючими в краю Румунами (Волохами) горстка місцевих і заходжих з Галичини народовців розповсюджує чимраз ширше українську народну гадку і вкінці доводить буковинську Україну до значної сили.

Одна угорська Україна з поміж країв Монархії не проявила своєї участі в нашім національнім відродженню.

На росийській Україні під абсолютною і ворожою українству управою не було і бесіди про ширше національне українське жите. Воно обмежало ся лише до праці літературної і розвитку театру. В однім і друг-

гім напрямі видала росийська Україна цілий ряд таланів, що приносять славу українському імені. (Коцюбинський, Грінченко, Леся Українка, — Кропивницький, Тобилевич, Заньковецька, Садовський і багато інших.)

Однак двацяте століття і тут приносить важні зміни. Росийська революція після японської війни (1905) добуває деякі полекші народам росийської імперії, між ними і Українцям. Царський маніфест зі жовтня 1905 р. признає горожанські свободи народам росийської держави і скликає їх заступників: Державну Думу. Українське слово добиває ся свободи, петербурзька Академія наук проголосує самостійність і окремішність української мови, а рада міністрів приходить до пересвідчення, що через заборонюване української книжки шкодить ся ширенню просвіти серед українського народу, який не розуміє московщини. До першої Державної Думи увійшло 80 українських послів, зedнаних в однім українським клубі, та вони не могли добути віяких прав для українства, бо взагалі Дума не дійшла в Росії до значення. Натомість нарід сам розвинув буйну діяльність. Появив ся цілий ряд українських часописій, засновано українське наукове товариство в Києві, „Про-

світу“, приступлено до економічної організації народу. Сей вріст українства по обох боках кордону став одною з головних причин нинішньої світової війни, а згноблене його є одною з головних цілей борби Росії проти союзників держав: Австрої і Пруса.

У Відні в липні 1915.

ЗМІСТ.

□□□

	Стор.
Переднє слово	3
Українська земля і український народ .	7
Велике київське княтівство	8
Поділ київської держави	18
Галицько-волинське княтівство	23
Татарський наїзд	28
Внутрішнє життя княжої доби	35
Наші землі в злуці з Литвою і Польщею	45
Борби проти литовсько-польського заневолення	55
Люблінська унія	63
Козаччина	70
Козацькі війни	79
Козацькі порядки	87
Церковні справи на Україні	90
Петро Конашевич Сагайдачний	98
Нові борби на Україні	108
Богдан Зиновій Хмельницький	117
Руїна	127

	Стор
Лівобічна Україна	142
Іван Мазепа	144
Занепад козацького ладу і українського життя на лівобережній Україні	152
Зруйноване Запорожської Січи	161
Державний лад Гетьманщини	167
Правобічна Україна	177
Українські землі під Росицею і Австроєю	183
Роки 1848—1876	196
Найновійші часи	202

Спис ілюстраций.

□□□

	Стор.
Св. Ольга	10
Володимир Великий	12
Ярослав Мудрий	14
Роман Галицький	25
Король Данило	30
Петро Конашевич Сагайдачний	100
Козацький табор	110
Запорожець	115
Богдан Хмельницький	117
Іван Виговський	133
Петро Дорошенко	140
Іван Мазепа	145
Павло Полубуток	157
Кирило Розумовський	160
Кальнишевського вивозять Москалі з України	163
Вибір гетьмана	169
Полковниця, полковник, бунчук, булава, сотник	170—173

КНІВСЬКИЙ КНЯЗІВ В XI-XII

